

Recensioner

Framing the early middle ages. Europe and Mediterranean 400–800

Chris Wickham

OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD

2005, 990 s.

Europe after Rome. A new Cultural History 500–1000

Julia M.H. Smith

OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD

2005, 384 s.

Synen på övergången från antiken till medeltiden har genomgått stora och avgörande förändringar sedan Peter Browns 1971 publicerade sin *The World of late Antiquity* och 1969 *The Rise of the western Christendom* (ny, reviderad upplaga 2002) med bidrag från flera forskare.

Begreppet "senantik" ("the late antiquity") är numera vedertaget och utgör en självklar kategori i översiktsframställningar av romarrikets övergång i medeltiden. Denna bild av en period som ligger mellan antiken och medeltiden problematiseras nu av två nya böcker. Den ena, *Framing the early middle ages*, är skriven av professor Chris Wickham (Birmingham) och behandlar tiden 400–800. Den andra, *Eu-*

rope after Rome, är skriven av professor Julia M.H. Smith (Glasgow) och behandlar perioden 500–1000. Att det åter är engelska historiker – Patrick Gibbon förnyade på sin tid synen på Romarrikets fall – är nog så spännande och talande för hur levande och stark anglosaxisk medeltidsforskning är.

Båda böckerna vill göra upp med en statisk och, tyvärr, svårutrotad föreställning om att utvecklingen mot medeltidens feudala samhälle och det inneboende, dynamiska konfliktförhållandet mellan kyrka och kung (stat), som präglade hög- och senmedeltidens Europa, inte bara etablerades tidigt utan också var given. Båda menar att historiker allt för mycket har stirrat sig blinda på framväxten av "nationer"; äldre medeltid framställs som en väg till Frankrike (via karolingiska riket), Tyskland (via de tyska småstaterna) eller England (via anglosaxer och senare också normandernas erövring). Tiden 400–1000 har fått utgöra vägen dit, snarare än vara föremål för studium för sin egen skull. Vad författarna beskriver är således inte Europas födelse eller skapandet av grunderna för kommande "nationer" utan en historia värd att rekonstruera utifrån sina egna förutsättningar.

Dessutom vill de problematisera föreställningen om antiken och medeltiden som två poler med senantiken som en brygga eller en bro. Utvecklingen ägde rum parallellt men med olika hastigheter på olika platser och vid skilda tidpunkter, ibland kontinuitet, ibland förändring, ibland ingendera men ändå något nytt i jämförelse med andra regioner.

Detta visas tydligast av Wickham, som driver tesen om regionernas betydelse för utvecklingen efter romarrikets fall. Det märkliga blir dock att Wickham ändå i slutändan tvingas tala i termer av stater/nationer när han vill lyfta fram regionernas roll i skedet. Han utgår från Danmark, Irland, England och Wales, Gallien/Frankia, Spanien, Italien, Nordafrika, Bysans (egeiska havet och västra Anatolien, Syrien och Palestina) samt Egypten. Av dessa regioner är det endast Danmark och Irland som icke varit under romerskt styre. Det är förvisso en petitess, för något måste man ju kalla de områden man valt att undersöka, men det säger ändå något om svårigheterna han ställs inför när han på detta viset vill bryta ny mark. Likväl, Wickhams studie imponerar starkt.

Med precision och gedigen grundforskning lyckas Wickham visa hur de olika regionerna plockade upp olika delar av det sönderfallande romarriket – sociala, ekonomiska och/eller politiska strukturer – och utvecklade dessa efter sina egna förutsättningar. Han går systematiskt tillväga: först en matnyttig genomgång av tidigare forskning rörande den undersökta regionen (historiografiskt perspektiv), därefter en redogörelse för källäget med såväl historiska källor som arkeologiskt material, sedan avslutande analys med slutsatser. Det som utkristalliseras är ett antal världar i miniatyr; historiska mikrokosmos med egna lagar och regler, potentialer och misslyckanden.

Wickham indelar boken i fyra delar: stater, aristokratiska maktstrukturer, bönder och nätverk. Den inleds med en god introduktion i ämnet, i vilken han lägger upp riktlinjerna för regionernas utveckling och diskuterar metodologiska och källmässiga problem. Boken avslutas med en fullmatad bibliografi, en guldgruva för den som vill fördjupa sig i någon av de undersökta regionerna eller skaffa sig en överblick över forskningsläge. Kartor hjälper läsaren att placera världarna i miniatyr i sina rätta geografiska sammanhang. Ett person- och sakordsregister utgör ett oumbärligt redskap för den som inte önskar (eller orkar) ta del av bokens 831 sidor fullmatade textsidor.

Regionaliseringen av Europa och Medelhavs världen – eller vad nu den geografiska hemvisten för undersökningsområdena kan

kallas utan att hemfalla till den stora berättelsen om medeltidens tillblivelse – blir också Wickhams svaghet. För vad säger utvecklingen i en region om utvecklingen i en annan? Vilka blir slutsatserna, annat än att inget är sig likt på andra sidan än, floden, berget, språkområdet – och att romarriket visst spelade roll för den vidare utvecklingen?

Julia M.H. Smith är mer tydlig på att vilja undvika de vanliga kategoriseringarna av perioden och att inte ge ett bidrag till den stora berättelsen om medeltidens framväxt. Hon undviker helt geografiska områden för att istället utgå från fyra huvudteman. Dessa är: grundprinciper ("fundamentals"), samhörighet ("affinities"), resurser ("resources") och ideologier ("ideologies"). Under det första temat behandlas ämnen som språk och skriftkultur och hur latinet successivt blev den politiska maktens språk. Smith tar dessutom upp levnadsvillkor, sjukdomar och död och hur detta präglade perioden. Därefter följer en spännande redogörelse för vänskapsband, börd, ära och hämnd och om genus under äldre medeltid (Smith är specialist på genus under medeltiden). Hon blir som mest konventionell i det tredje temat, om resurserna. Smith går igenom grunderna för det som senare blev det feodala samhället: de fria böndernas omvandling, relationen mellan landbönder och jordägare. Under det sista temat behandlas förtjänstfullt maktens – den politiska och påvliga – tankestrukturer och normer.

Såväl Wickhams som Smiths bok förtjänar större uppmärksamhet än vad en kortrecension kan ge: de förtjänas att läsas och diskuteras på seminarier och i andra vetenskapliga sammanhang. De bär vittnesbörd om att medeltidsforskningen har en sedan länge välkänd förmåga att förnya sig, ställa nya frågor och ständigt föra forskningsfronten framåt. Man har inte varit och är inte heller rädda för att ta ett helhetsgrepp, skriva synteser och på nytt närma sig tiden för Europas födelse. Medeltiden lever, sannerligen.

Bo Eriksson

Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671

Marie Lennersand & Linda Oja

GIDLUND, HEDEMORA 2006. 758 s.

Tre är av intensiva häxprocesser, anklagade som klarade livhanken till sist, men också många som miste livet på flammade bål. Allt som allt varade häxprocesserna i socknarna Älvdalen och Rättvik i Dalarna från 1668 till 1671 (omkring 45 personer avrättades). Men hur gick livet vidare för dem som varit inblandade i detta ohyggliga drama? Hur skulle man klara vardagen och över huvud taget kunna umgås oavsett om man blivit rentvådd, friad eller fälld, eller hade anhöriga som halshuggits och stekts på bålet. När kaoset och krisen efter rannsakingarna lagt sig infann sig en ny och i flera avseenden lika extrem situation. Marie Lennersand och Linda Oja ägnar hela 758 sidor åt att undersöka hur lokalsamhällen som varit i kris hanterade livet efteråt och de sociala följderna av häxprocesserna. Undersökningen styrs av två huvudfrågor: hur gick det för byar, socknar och vissa individer som varit indragna i processerna? Den andra huvudfrågan rör sig på en kollektiv nivå och handlar om att urskilja vilka strategier och sociala mönster socknarna använde för att gå vidare. Tidmässigt sträcker sig undersökningen från 1660 till 1700, men är i praktiken varierande lång för olika delfrågor. Väl värt att notera är att undersökningen börjar före häxprocesserna 1667–68 och den därpå följande trolldoms krisen (se nedan). Detta vägval ger en bra referenspunkt med förhållandena i socknarna innan häxprocesserna satte igång.

Forskningen om efterspelet till de svenska häxprocesserna är ett relativt outforskat område, för att inte säga ett svart hål, vilket gör att undersökningen känns utomordentligt intressant och angelägen. Författarna har fördelat arbetsbördan geografiskt. Oja svarar för forskningen om Älvdalen och Lennersand koncentrerat sig på Rättvik. Utöver detta har de skri-

vit varsitt sammanfattande analyskapitel och i övrigt hela tiden diskuterat enskilda delar, eller stått i dialog med varandra. Här har jag inget klander att anföra. Boken är väl sammanfogad och består av sex välstrukturerade huvudkapitel. Valet av socknarna Älvdalen och Rättvik och jämförelserna dem emellan motiveras av att det var socknar som var synnerligen drabbade av trolldoms krisen, myndigheterna gick skiftande hårt fram i hanteringen av krisen. Älvdalen var den första socken som drabbades med en hel del verkställda avrättningar. Trolldomsbullen i Rättvik kom i ett något senare skede och myndigheterna var då trötta på häxor varför böner, undervisning och andakt förespråkades snarare än rättsliga åtgärder.

Det första kapitlet ägnas åt tidigare forskning på området med en synnerligen god inläsning på den internationella litteraturen. Här definieras också häxprocesserna, där författarna i anslutning till sin egen undersökning om lokalsamhällen i kris istället väljer att lansera begreppet trolldoms kris, för att fånga det tillstånd av kaos som socknarna befann sig i efter att själva häxprocesserna avslutats. Oja och Lennersand menar att begreppet trolldoms kris bättre fångar upp det rättsliga och utomrättsliga handlandet i efterspelet till de stora processerna och att det i ett sådant skede vore direkt fel att tala om häxprocesser. Vidare diskuterar det första kapitlet begrepp som heder och vanheder, sammanhållning och utfrysning i lokalsamhället. Särskilt nyanserad känns diskussionen om hederskulturen i det tidigmoderna samhället med tydliga distinktioner mellan olika typer av "hederskontexter", såsom exempelvis religiös, politisk och ekonomisk heder. Allt som allt har boken ett mikrohistoriskt upplägg och pendlar bra mellan enskilda aktörer, sockenstrategier och den "stora världen" bestående av myndigheternas kraftfält utanför socknarna. Rannsaksprotokoll (från domkapitlet, tingsrätt, prost och biskopsvisitationer) och officiell brevväxling (mellan tjänstemän av olika slag) ligger till grund för studien. Utöver detta lyfts skilda empiriska material in, såsom reseberättelser, domböcker, dop- och begravningslängder och kyrkoräkenskaper. I själva verket är det en respektingivande mängd källor som använts.

Hösten 1667 började trolldomskrisen i Älvdalen skjuta fart. Detta får man veta i inledningen av kapitel tre, som belyser förspelet till trolldomskrisen för att sedan övergå till hur efterspelet gestaltade sig på sockennivå. Tidigare forskning har bland annat konstaterat att häxprocesser ofta ledde till ökat våld, oro och tvång efteråt. Kort sagt, de lokala konflikterna eskalerade samtidigt som myndigheterna kunde stärka sitt grepp om sockenborna. Detta blev emellertid inte fallet i Älvdalen. Några ökande konflikter kan inte konstateras och allra minst mellan de människor som varit i luven på varandra i samband med de hätskaste trolldomsprocesserna. Å den andra sidan konstaterar Oja, att det heller inte fanns "[...] någon allmän foglighet eller påtaglig lydnad gentemot överheten". Tillståndet i Älvdalen efter trolldomskrisen var snarast en sänkt konfliktnivå. Oja förklarar detta med att det fanns en konflikttrötthet i socknen, vilket förefaller rimligt. Allt detta gällde socknen som helhet och visar inte hur enskilda individer som varit indragna i trolldomskrisen upplevde situationen. Därför är den kompletterande undersökning på individnivå av de personer som varit djupast indragna i trolldomskrisen i Älvdalen mycket intressant. Här studerar Oja faderskap, flyttningsmönster osv. och konstaterar att de som varit iblandade i trolldomsrannsakningarna fortsatte att vara väl integrerade i den lokala gemenskapen. Någon direkt utfrysning eller bortstötning kan inte spåras i källorna. Flera av dem som varit involverade i häxprocesserna fungerade som faddrar och begravdes på kyrkogården. Slutklämmen blir därför att de som utsatts för allvarliga anklagelser eller fällande domar ändå fortsatte att omhuldas av den sociala gemenskapen.

I kapitel fyra flyttas perspektivet till Rättviks socken med ett liknande upplägg som i studien av Älvdalen. Från Älvdalen via Leksand, Orsa och Mora hade trolldomskrisen i början av 1670 nått fram till Rättvik. Lennersand konstaterar att trolldomskrisen i Rättvik inte resulterade i "några förluster av människoliv" och att detta kanske ledde till en oförlöst vrede med oupplärade konflikter lokalt. Påpekandet är intressant och i den följande undersökningen kan Lennersand visa att hedersstatusen i stort sett

inte förändrades för de individer som drabbades av trolldomskrisen. I likhet med Älvdalen kan alltså inte någon förhöjd konfliktnivå spåras i efterspelet till trolldomskrisen. En markant skillnad framkommer dock. I det religiösa vardagslivet och rollen som faddrar var det svårare för de häxanklagade att göra sig gällande igen. En annan tydlig skillnad i förhållande till Älvdalen är också att det i första hand var kvinnor som häxanklagades i Rättvik och som sedan led svårast i efterspelet till häxprocesserna. På grund av ett mycket kvalitativt källmaterial (förhörsmaterial med vittnande barn och ungdomar), som Lennersand mödosamt arbetat sig igenom, granskas även hur livet tedde sig för de 555 ungdomar och barn som varit indragna i trolldomsprocesserna i Rättvik med en central roll som utsatta för brott, tagna till Blåkulla och så vidare. Dessa "anklagare" kunde också skapa sig ett någorlunda bra liv, vilket, precis som Lennersand påpekar, ter sig märkligt "för vem vill egentligen gifta sig med någon som påstått sig redan vara gift i Blåkulla?"

Kapitel fem och sex ägnas åt sammanfattande reflexioner och analys av resultaten från de föregående kapitlen. Här visar det sig att ett målmedvetet samarbete mellan lokala och centrala myndigheter låg bakom läkningsprocessen. Inte minst hade det lokala prästerskapet en central roll. Med stöd av Johan Galtungs konflikttriangel redogörs för konfliktbeteenden, konfliktattityder och konfliktstrukturer. I efterspelet blev kristendomsundervisningen särskilt viktig och överhuvudtaget skärptes myndigheternas insyn i de studerade socknarna. Samtidigt infann sig en tystnad rörande trolldomskrisen. Allt talar för att det var en strategi som kom uppifrån, men som inte var oproblematiserad som problemlösning. Man tycks förvisso ha hejdat den omfattande rykesspridningen, men på samma gång kvävdes behovet av att tala om Blåkullafärder och alla andra hemskheter som häxbullret fört med sig. Folk tisslade och tasslade sinsemellan, men anpassade sig till myndigheternas tystnadsstrategi. Slutomdömet blir försoning framför konflikt och att det skedde i samverkan mellan alla inblandade parter, även de som anklagats för att vara häxor.

Det är en i flera avseenden komplex studie

som Oja och Lennersand svarar för. I första hand har jag här ägnat mig åt att referera huvuddragen, men skall avslutningsvis komma med några reflexioner. Resultaten av studien är tankeväckande i största allmänhet. Framför allt har vi fått en utomordentligt djuplodande svensk undersökning gällande häxprocessernas efterspel och hur man löste en av de största påfrestningar som drabbade Sverige vid 1600-talets slut. Krishantering och livet efteråt var en fråga som engagerade myndigheterna lika mycket som lokalbefolkningen, även om det var överheten som höll i taktpinnen. *Livet går vidare* lämnar också ett viktigt bidrag utöver själva efterdynningarna till trolldoms-krisen i Älvdalen och Rättvik. Jag är övertygad om att studien i flera avseenden kommer att utgöra det självklara navet i undersökningar som på andra sätt studerar kriser i det tidigmoderna samhället. Boken är helt enkelt ett stycke lyckad mikrohistoriska med en ständig växling mellan aktörernas, socknarnas och myndigheternas diskurser.

Peter Ullgren

Herrskapen och den lokala politiken, Eds socken ca 1650-1900

Joakim Malmström

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS,
STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA 222,
2006. 324 s.

Den svenska herrgårds- och godskulturen har under senare år alltmer börjat återuppmärksammas av historiker, etnologer, ekonomhistoriker och konstvetare. Från historikernas håll kan man framför allt notera att den social- och kulturhistoriska infallsvinkeln blivit bärande princip till skillnad mot de inom skrætet tidigare mer dominerande agrar- och kamerahistoriska utgångspunkterna. Glädjande nog kan vi till detta nu lägga en undersökning som ur ett längre tidsperspektiv 1650 – 1900 belyser hur herrgårds- och godsmiljöernas herrskapsfolk förhållit sig till den lokala politiken. I Joakim Malmströms mikrohistoriska avhandling är det nämligen herrskapskulturen i Eds sock-

en i Sollentuna härad under loppet av 250 år som står i centrum. Framför allt är det lokalpolitiken som fokuseras och hur herrskapen agerade inom den lokala offentlighet som stod till buds under perioden. Undersökningens stomme består därför av socken-, kyrko- och kommunalstämmans protokoll, men man får även följa prästtillsättningar, gåvor till kyrkan, fattig-, skol- och hälsovårdsfrågor som i varierande grad hörde till stämmornas bord. I själva verket är studien kulturhistoriskt och källmässigt bred, även om det är stämmornas protokoll med tyngdpunkt på 1700- och 1800-talen som är kärna. Två frågor styr undersökningen. Dels hur herrskapens sammansättning har sett ut och förändrats över tid, dels vilka frågor herrskapen drev och engagerade sig i vid olika tidpunkter. Utöver detta vill Malmström komma åt en djupare förståelsehorisont för att klarlägga vilka motiv som låg bakom undersökningsobjektens lokalpolitiska engagemang. Någon tydlig teoretisk förankring har jag inte funnit, även om Habermas kategorier med privat/offentligt väl tjänar som ett något diffust, men sammanhållande teoretiskt verktyg.

Herrskapsfolket ges av Malmström en vid definition och här räknas alla individer in som under perioden arrenderade eller ägde ståndsmässigt bebyggda säterier. Undersökningen igenom fungerar begreppsapparaten väl med en spännvidd som sträcker sig från 1600-talets högadel till 1800-talets fabriker. Det är en period av omfattande samhällsförändringar och tack vare det långa tidsperspektivet kan Malmström påvisa flera intressanta förändringar, inte minst en förändrad ägarsituation. Högadeln avlöses och fylldes på med nyadel, som i sin tur, redan under 1700-talet, fick konkurrens av ofrälse ståndspersoner och borgare. Alltsammans på bekostnad av de självägande bönderna som exploaterades av ”nya” eliter i lokalsamhället. Det visar sig också att socken-, kyrko- och kommunalstämman varit viktiga arenor att bevaka från herrskapshåll. Här kan man tala om att det funnits en gemensam herrskapspolitik, som inte utgick från den formella ställningen som adel och icke-adel, utan snarare från den maktposition man som jordägare hade i socknen. Malmström talar om en sammansmältning till en borgerlig elit, som blir

särskilt tydlig under 1800-talets sista decennier. Förklaringen är det kommersiella jordbrukets utveckling i hela Stockholmsområdet med en utveckling mot storjordbruk. De lokala herresätena var fortfarande viktiga ur representativt hänseende, men förvandlades till mer utpräglad kapitalistiska nav i ett jordbruksförtagande. Framför allt var det män som styrde egendomarna och var verksamma på de lokala politiska arenorna. Det ska också sägas att i undersökningen är kvinnor, som exempelvis Christina De la Gardie och Ebba Brahe synliga och drivande under 1600- och en bit in på 1700-talet för att sedan försvinna nästan helt som viktiga politiska aktörer. Det hängde delvis samman med att de nya herrskap som kom till under 1700-talet var utpräglade jordbrukare och intresserade av att driva sina säterier. Särskilt under 1800-talet ledde detta till ett krasst kapitalistiskt förhållningsätt med främsta mål att tjäna pengar snarare än att bemöda sig om status och fisförmåna herrskapsmanér.

Avslutningsvis är det framför allt en empiriskt gedigen avhandling som Malmström presterat. Det långa tidsspännat gör också att de förändringar som påtalas blir särskilt tydliga. Vad som framför allt saknas är fler kopplingar till exempelvis historisk antropologi, som hade gett fler och bredare förklarings- och tolkningsramar, vilket skärpt analysen som helhet. Summa summarum förtar det dock inte intrycket av en avhandling som kommer att stå sig i många år och där vi ur ett längre tidsperspektiv, för första gången i svensk forskning, fått en mer sammanhängande bild av hur lokala herrskap i en socken dominerade den politiska kulturen och där stämmorna framstår som deras arena snarare än böndernas.

Peter Ullgren

Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden

Harald Gustafsson & Hanne Sanders (red.)

CENTRUM FÖR DANMARKSSTUDIER, MAKADAM FÖRLAG, GÖTEBORG, STOCKHOLM
2006, 287 s.

”Att testa gränsen” är rubriken till Harald Gustafssons introducerande kapitel till antologin *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Rubriken kan fungera som en programförklaring till hela antologin, vars syfte är att problematisera och ge empiriska exempel som belyser identitetsfrågor och gränsdragningar i historisk tid. Gränser, både nutida och historiska, kan se mycket olika ut, men vi förleds ofta, inte minst genom kartbokens gränsdragningar, att se gränsen som en tydlig demarkation mellan två olika, men inbördes väl sammanhållna territorier.

Under tidigmodern tid var det normala i stället den ”konglomeratstat”, som inte minst Harald Gustafsson har behandlat vid många tillfällen. Gräns- och identitetsfrågor är alltid intressanta att granska, och inte minst är detta fallet för den tidigmoderna perioden. Uppgiften blir, för att citera Gustafsson, att undersöka ”hur det i praktiken förhöll sig. Också historikern måste testa gränser”. Då blir både gränsen och de enheter som avgränsas viktiga att studera, liksom de områden som fanns ”innanför gränsen”, dvs. hur områdena var integrerade i staten och hur invånarnas identitet i dessa områden såg ut.

Antologin innehåller drygt tio artiklar om integration och identitetsskapande under tidigmodern tid, speciellt utgående från den danska konglomeratstaten, men även med exempel från det svenska riket och de brittiska öarna. Den danska kopplingen härleds bland annat från det faktum att boken är utgiven av Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet. Boken är spännande, med genomgående väl skrivna artiklar, som tyvärr inte alltid kan lyftas fram tillräckligt i en kort recension. Många av artiklarna bygger på tidigare dok-

torsavhandlingar eller andra monografier. Det bör nämnas att jag valt subjektivt från ett valmatat smörgåsbord.

Steven G. Ellis bidrar med en komparation från de brittiska öarna, om hur identiteterna uppstod och såg ut vid gränsen mellan England och Skottland, samt på Irland. Det uppstod gränsszoner där det förekom ett intrikat samarbete och maktspel mellan centralmakten och lokala stormän eller klaner i gränsregionerna. Genom en historisk slump, personalunionen 1603 mellan England och Skottland, upphörde de omedelbara gränsproblemen i norr, samtidigt som det Förenade Kungariket tillfördes ytterligare en del till sin konglomeratstat.

Ett av antologins intressantaste bidrag är enligt min mening Vibeke Wings artikel om språkets betydelse under tidigmodern tid. Enligt Winge fungerade språket vid denna tid inte som en nationell markör som det gör idag, utan det handlade mer om praktiska tillämpningar i olika *språkdomäner*. Människor kunde använda sig av flera språk, beroende på vilken miljö eller situation de befann sig i. Gränsdragningen mellan danskt och tyskt blev viktig först med den tilltagande nationella striden under 1800-talet. Utifrån ett lokalt material, nämligen staden Tønder i Sønderjylland berör Birgit Christensen också språkets roll, och det lokala samspelet mellan språken. Hon menar att många i staden åtminstone kunde läsa båda språken. Artikeln kan fungera som en empirisk illustration till det som Winge behandlar. Språkets roll dyker även upp i andra av antologins artiklar. Carsten Porskrog Rasmussen belyser även han Slesvig, vars komplicerade statsrättsliga och språkliga ställning väl inses av den som läser artikeln. Den isländske historikern Guðmundur Hálfðanarson studerar den isländske kulturpatrioten och försvararen av det isländska språket, Eggert Ólafsson, som dock samtidigt var en ivrig försvarare av den danska staten. Under denna tid, före 1800-talsnationalismens dagar, var dock detta inget ovanligt.

Den danska konglomeratstaten bestod av många delar med inbördes stora skillnader i förhållande till den gemensamma kungamakten. Här i antologin berörs flera av dessa delar: Jämtland som en gränsregion (Steinar Imsen), Göttinge (Stefan Persson), Östdanmark

som blev Sydsverige (Stig Alenäs, Karl Bergman, Harald Gustafsson och Jens Lerbom), den skånska eliten (Johan Vadenbring), Slesvig (Porskrog Rasmussen resp. Christensen), samt Island (Guðmundur Hálfðanarson). Anne Minken studerar hur uppfattningen av norskt och svenskt (och finskt) kunde se ut i ett gränsområde i Norge. Samtliga ger intressanta inblickar i den Oldenburgska konglomeratstatens funktion, som väl förtjänar att läsas.

Hur var då det svenska riket uppbyggt? Torbjörn Eng återger några av de intressanta resultaten från sin avhandling och funderar på den fortsatta utvecklingen i Sverige och Finland efter år 1809, där de båda staterna fortsatte att utvecklas åt samma håll. Riksbegreppet var mer komplicerat än vad tidigare forskning har antagit. Vissa delar, som de baltiska provinserna, kunde räknas till riket, trots att de inte deltog i riksdagarna. Riket identifierades mer som ett judiciellt än ett politiskt område. Eng knyter därvid an till de historiker som har betonat rättsgemenskapen som en grund för identitetsbildningen.

Kimmo Katajala funderar på den svenska östgränsens karaktär, d.v.s. den gräns som uppstod vid Nöteborgsfreden 1323. Till skillnad från i dag danska vedertagna åsikter (Jarl Galén, John Lind m.fl.) menar han att det redan vid denna tid fanns en uppfattning om gränsen som en linje, som emellertid inte skall förväxlas med senare tiders gränser. Under tidigmodern tid blev gränsen allt mindre genomsläpplig, och den exakta gränslinjen blev allt viktigare, då territoriet blev en viktig del i de styrandes ideologi. Här i öst manifesteras detta av Stolbovafredens gränsdragning år 1617. Stefan Persson beskriver hur den södra gränsen, den mellan Danmark och Sverige, betraktades av göingeborna. Näringskonflikter spelade en stor roll vid identitetsbildningen. Vid gränsen omvandlades alltså en ekonomisk konflikt, åtminstone delvis, till föreställningar om danskt och svenskt.

Religionens roll för den tidigmoderna identitetsbildningen har kommit att framhävas alltmer i nutida historisk forskning. Medan språket framhävs som en viktig identitetsmarkör för den moderna människan, var tillhörigheten till en viss religion eller konfession avgörande under tidigmodern tid, menar många

forskare. Även här i antologin möter vi författare som lyfter fram religionens betydelse, även om den betonas i olika grad. Så menar Steven G. Ellis att engelsk identitet under Elisabet I fick en tydlig religiös karaktär. För Stig Alenäs är religionen, eller snarare kulten, central för bedömningen av "försvenskningen" av de skånska landskapen. Även andra författare, exempelvis Bergman (Blekinge), Vadenbring (högadelsmannen Jørgen Krabbe i Skåne) och Andreas Önnarfors (Svenska Pommern) berör, mer eller mindre omfattande, religionens betydelse.

I sitt inledningskapitel lyfter Harald Gustafsson väl fram vad han ser som forskningens hittillsvarande resultat, och vilka vägar den bör ta i framtiden. Konglomeratstatskaraktären hos dåtidens stater måste uppmärksammas och identiteter granskas empiriskt utan att vi sneglar på nutidens "facit". Vi bör tänka i breda gränzoner. De områden "innanför gränsen", som Gustafsson efterlyste i sin inledning väntar fortfarande på djupare studier i den anda som genomsyrar antologin. Personligen skulle jag mycket gärna vilja veta hur identiteterna såg ut i sådana trakter, exempelvis på Fyn, i Närke eller i Egentliga Finland.

Gustafsson menar också att det är fruktbart att tänka i termer av språkdomäner. Här ser jag en koppling till dagens debatt om språkens "domänförluster" när engelskan tränger fram på bred front. Det är också i övrigt troligt att det nutida ökande intresset för nationalism, språk och identitetsfrågor, har sin förklaring i de förändringar vi själva upplever i nutiden. Gudmundur Hálfðanarson lyfter fram en viktig tanke som implicit genomsyrar hela boken: vad gick förlorat när nationalismen gjorde sitt segertåg? Önnarfors menar att dagens svenska multikulturella samhälle inte är något nytt, utan att detta var något som också kännetecknade 1700-talets Sverige. Det är snarare tiden däremellan som skall ses som en parentes. Även om hans påstående delvis luktar av den politiska korrekthet som skall blidka dagens forskningsråd, menar jag att det är viktiga tankar. Kanske kan historiens erfarenheter, trots allt, hjälpa oss att forma framtiden?

Jan Samuelson

Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebruk och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720

Johanna Widenberg

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS,
UPPSALA 2006, 282 s.

Antikvitetskollegium inrättades i Sverige som en statligt finansierad institution under 1600-talet, och fornforskningen blev därmed en tydlig del av statsförvaltningen. I en ny avhandling från Historiska institutionen i Uppsala undersöks statsmaktens antikvariska intressen. Till skillnad från tidigare forskning om historiebruk vill Johanna Widenberg här sätta arbetet med gravar och runstenar i centrum, snarare än att behandla detta enbart som ett bihang till en litterärt uppbyten fornforskning.

Boken ger intressanta beskrivningar av tolkningarna kring runstenarnas texter och bilder. Författarinnan belyser saker som tidigare stått i skuggan, såsom att arbetet med stenarna bottnade i den samtida adelns intresse för heraldik. Hon koncentrerar sig på nitton lärda män. Alla var inte direkt knutna till Antikvitetskollegiet, men de var på ett eller annat sätt understödda av staten. Vi finner här välkända namn som Johannes Bureus, Jacob Reenhielm, Olof Rudbeck, liksom far och son Peringskiöld. Hon ser närmare på de direktiv som påbjöds och läser antikvariernas fältanteckningar, manuskript och tryckta verk.

Under 1600-talet började alla europeiska länder presentera en nationell historieskrivning parallellt med en traditionellt universell historia, som byggde på Bibeln och klassiska auktoriteter. Det har länge varit känt att de manuskript som publicerades om svensk forntid ingick i propagandan som riktades mot utlandet. Widenberg visar att färgande av runslingor, och återställande av runstenar i anslutning till farvägar, också ingick i försöken att visa upp Sverige inte bara som en krigarnation, utan även som en gammal kulturarnation. Men den mest intressan-

ta diskussionen i Widenbergs avhandling berör antikviteternas position i den tidigmoderna politiken som riktades inåt riket. Genom en analys av vilka historiska folk, och vilka delar av kungariket, som var av intresse när det gällde fornlämningar går hon i dialog med teoretiker som Adam Smith, Susan Reynolds, Colin Kidd, liksom de svenska representanterna Harald Gustafsson och Jonas Nordin, om ett etniskt historiebrev i en statsbildningsprocess.

Widenberg arbetar med förutsättningen att det inte fanns någon skillnad i föreställningar hos eliten och andra under 1600-talet. Det är givetvis svårt att ta reda på hur långt lärda mäns idéer spreds. Att se till spridningen av tryckta verk skulle troligtvis inte leda oss långt, eftersom få personer kunde köpa eller ens läsa böcker. Men genom att dra nytta av tidigare studier om predikstolen som ett massmedium för hon ett resonemang om hur kunskap om forntiden förmedlades till undersåtarna. Mellan 1667 och 1693 skulle präster, och senare även landshövdingar, kartlägga rikets historia. När rapporterna sedan kom in till Antikvitetskollegium följde uppgiftslämnandet instruktionerna till struktur och innehåll. Överheten hade således meddelat vad en fornlämning är, vad de olika tingen heter, och att runstenar och gravhögar är betydelsefulla nog att vårdas.

Hon visar tydligt hur fasta fornlämningar i Sverige knöts till folken svear och göter. Göterna delades upp i utrikes och inrikes göter. Det var från "utfärdzGötarna" som Danmark-Norges runstenar härrörde. De inrikes göterna där emot kopplades ihop med svearna, och blev till svenskarnas förfäder. Rannsakningar i de tyska provinserna och Östersjöprovinserna var inte av stor vikt. Att det spreds en gemensam terminologi till alla landsändar kan vara en delförklaring till varför Finland skickade in så få rapporter. De beteckningar som användes för svenskt område hade inte sin motsvarighet i Finland. Det fanns således inget att rapportera om runstenar eller jättehögar. Sverige-Finland delade enbart den medeltida kristna historien. Istället var Mälardalslandskapen, Väster- och Östergötland, och Småland med Öland de områdena som såg mest aktivitet. Det var redan svenska landskap som skulle integreras i staten, och antikvariernas arbete gick ut på att likställa de

olika fornfynd i dessa landskap. Widenberg tittar också på landslagarnas utgivning. Dessa ligger vid sidan om de materiella lämningarna som skall vara huvudspåret i avhandlingen, men det stärker hennes diskussion om politiken kring nya, gamla och nygamla områden.

Avhandlingen är välskriven, men undantag för fåtalet korrekturfel. Den är väl värd att läsas, oavsett om man intresserar sig för fornforskning, stormaktspolitik, eller har åsikter huruvida nationella identitetsskapanden är ett modernt fenomen eller ej. Jag avslutar därför tillsammans med Widenberg när hon på den allra sista sidan i boken själv påpekar betydelsen av sin avhandling: "Det finns således all anledning för historiebrevs- och nationsforskare att i högre grad än vad som görs idag ägna sig åt tidigmodern tid. Nationellt integrerande historiebrev är inte, som den modernistiska historiebrevs- och nationsforskningen ibland ger sken av, ett uteslutande modernt fenomen. Historia har använts som medel i nationella integrationsprocesser även i äldre tid."

Anna Walleffe

Britain, Denmark-Norway and the House of Stuart, 1603–1660. A Diplomatic and Military Analysis

Steve Murdoch

TUCKWELL PRESS, EAST LINTON,
SCOTLAND 2000, 318 s.

"Kungar och krig" är numera ett kärt hatobjekt för många historiker, liksom renodlade "ovanifrånperspektiv" som inte integrerar den "lilla" människan i analyser och beskrivningar. Det gör definitivt inte Steve Murdoch i sin bok om allianserna mellan de brittiska och dansknorska kungahusen under 1600-talet. Lika litet beskriver han något annat än "kungar och krig", utöver de diplomatiska förvecklingarna som satte sin tydliga prägel på den internationella politiken under tidigmodern tid. Dessa omständigheter är dock inte något som inverkar negativt vid en genomläsning av Murdochs

bok. Snarare känns det välkommet att någon fokuserar på annars ganska bortglömda företeelser inom historieforskningen som militärhistoria och dynastisk-politiska intriger.

Bokens första del tar sin utgångspunkt i äktenskapet mellan Jakob I av England-Skottland (som var Jakob VI i Skottland) och prinsessan Anna av Danmark, syster till Christian IV. De gifte sig 1589 och därmed var den dynastiska alliansen mellan husen Stuart och Oldenburg ett faktum. Det är resultatet av detta giftermål som Murdoch vill undersöka, med andra ord de politiska och militära förbindelserna som blev följden av den upprättade alliansen. Del ett behandlar utförligt de diplomatiska förbindelserna och de ömsesidiga förpliktelserna som de slutna fördragen innebar. Efterlevnaden av dessa var det lite si och så med och vissa perioder präglades av uppenbara kriser mellan de båda kungahusen. Blodsbanden och vissa realpolitiska omständigheter nödvändiggjorde dock att alliansen fortlevede. Murdoch menar att förhållandet på båda sidor präglades av en pragmatisk politik som satte ett krasst nyttotänkande i centrum, vilket han övertygande visar i sin analys. Detta återspeglade sig inte minst i de båda rikenas utrikespolitik och förhållande till andra stater, men även när det gällde inrikespolitiska problem, vilka höll Jakob I och efterträdaren Karl I fullt samsatt vid denna tid.

De många politiska kriserna och krigen på de brittiska öarna får stor uppmärksamhet i den första delen. Det är förstäligt, eftersom det var inom detta spänningsfält som den skotsk-dansk/norska diplomatin till stora delar utövades, bland annat som en följd av att den unga brittiska förbundsmonarkin befann sig i ett utsatt läge, under ständiga hot från politiska, religiösa, republikanska och nationella oppositionsgrupper. Det var, som Murdoch konstaterar, stor skillnad mellan de båda kungarikenas inre stabilitet: Danmark-Norge hade redan under 1500-talet övervunnit den inre politiska och religiösa oro, som nu präglade förhållandena på de brittiska öarna.

Mot slutet av perioden var det två hårt prövade monarker som hade förvandlats till statister på den internationella scenen, i alla fall om man får tro samtida uttalanden från svens-

ka och kejserliga statsmän. Så länge Danmark-Norge behärskade handelsvägen genom Öresund till Östersjön, och kunde fås att införa sanktioner mot skepp från brittiskfientliga stater, var det dock en eftertraktad allianspartner.

I del två övergår Murdoch till att analysera de militära förhållandena mellan Stuart och Oldenburg under Danmark-Norges krig mot kejsaren 1626–1629 och svenskrigen 1643–1645 samt 1657–1660. Analysen bygger på material från författarens egna databaser, i blygsam skala kompletterade med Gunner Linds databas över officerare i den dansk-norska armén. Resultaten presenteras i diagramform och författaren övergår från den första delens narrativa och kronologiskt uppbyggda framställnings-sätt till ett mer strikt redovisande. Uppgiften går ut på att redogöra för tillströmningen av brittiska officerare till den dansk-norska armén i samband med de ovannämnda krigsperioderna samt att komparera siffrorna med antalet inhemska och övriga utländska officerare. Murdoch menar att den brittiska tillströmningen var så stor att man kan tala om en militär migration och att briterna i antal endast överträffades av tyskar och danskar. Vid en särskild analys av de brittiska officerarnas ursprung visar det sig, föga oväntat, att skottarna utgjorde den överlägset största delen, även om deras antal var i sjunkande mot slutet av perioden. Även kvalitativt var skottarna överlägsna sina brittiska kusiner. I alla fall om man får tro Murdoch (själv skotte) som bland annat refererar till uttalande från Christian IV. De skotska officerarna hade således ingen skuld i de dansk-norska militära misslyckandena, vilket nog poängteras av Murdoch.

Steve Murdoch bjuder på en bitvis mycket underhållande och initierad skildring av ett specialämne som bör intressera merparten verksamma inom forskningsfältet tidigmoderna, internationella relationer. Analysen ger intryck av bredd, framför allt som en följd av att den undersökta alliansen inte framställs som en isolerad brittisk-dansk/norsk företeelse; internationella såväl som internt brittiska orsaks-sammanhang utgör en viktig förstälsegrund för i vilken riktning förbindelsen utvecklades. Däremot får man ha överseende med att författaren genomgående behandlar den dansk-

norska monarkin lite väl flyktigt och oproblemiskt. Man hade gärna sett ett resonemang om det danska riksrådets utrikespolitiska inflytande och 1648 års handfästning som kraftigt inskränkte kungens makt. Som det nu är framställs den danska kungamakten som alltför suverän. Perioden har ju inte för inte kallats för adelsväldets tid i dansk historia.

Murdoch tar upp flera intressanta ämnen, tyvärr utan att integrera dem nämnvärt i den vidare analysen, eller dra några större slutsatser av dem. Jag tänker främst på identitets- och nationalitetsproblematiken för tidigmodern tid, som ju sysselsätter en del av den svenska forskningen idag. Murdoch menar till exempel att alliansen formades mellan två *kungabus* och inte mellan nationella enheter med brittiska/skotska eller danska förtecken. Det är således fel att tänka i termer av modern nationalism. Däremot närmar sig Murdoch detta tänkande när han redogör för de skotska krigarnas identitet. De slogs visserligen för den makt som betalade dem, men Murdoch anför belysande exempel på att de noga poängterade att de gjorde det som skottar. Författaren ser det som ett utslag av nationell medvetenhet.

Kritiken mot den kvantitativa undersökningen i del II grundar sig på att ett stort antal officerare redovisas som okända, dvs. man känner inte till deras ursprung (högst troligt var de danskar eller tyskar). Denna grupp är i själva verket genomgående så stor att den motiverar ett ifrågasättande av Murdochs slutsatser om den skotska tillströmningen till den dansk-norska armén som särskilt betydelsefull.

Dessa skönhetsfläckar hindrar dock inte att slutomdömet är positivt och att boken är värd en genomläsning, inte minst för underhållningsvärdet i den första delen.

Stefan Persson

Ideologins apparatur. Reproduktionsperspektiv på kyrka och skola i 1600- och 1700-talets Sverige

Tobias Wirén

SKRIFTER FRÅN INSTITUTIONEN FÖR
HISTORISKA STUDIER,
UMEÅ UNIVERSITET, 2006, 303 s.

Vad var staten och vad var kyrkan på 1600- och 1700-talet, och vilken var relationen mellan dessa två institutioner? Kring dessa frågor kretsar Tobias Wiréns avhandling i historia. Mer konkret har han undersökt tre empiriska frågor: 1. Hur skapades nya superintendenter under 1600-talets första hälft? 2. Hur såg tjänstpositionsstrukturerna, avlöningssystemet och befordringssystemet ut och hur förändrades detta över tid? 3. Vilken bakgrund hade stiftscheferna och vad säger detta om reproduktionen av kyrkan?

Det dröjer emellertid drygt hundra sidor innan läsaren får bekanta sig med dessa undersökningar, för i Wiréns avhandling intar teorin första rummet – något som kan anas redan av avhandlingens titel. Det är Althusers marxistiskt inspirerade teser om staten och ideologin, och då framförallt artikeln "Ideologi och ideologiska statsapparater" som utgör utgångspunkten. I nämnda artikel ställer sig Althusser frågan "Hur reproduceras produktionsbetingelserna i en samhällsformation?" Den grundläggande frågan handlar om de härskande klassernas exploatering av de arbetande klasserna och hur denna upprätthålls. För både Althusser och Wirén blir frågan om reproduktion i detta sammanhang central, det vill säga hur klassamhället och dess olika institutioner återskapas och lever vidare. Enligt Althusser måste människorna i produktionen reproduceras, och det innebär att det inte räcker med mat eller lön, det handlar också om arbetskraftens kunskap och om att "respekten för arbetsdelningen måste reproduceras". För att de förtryckta ska acceptera sin ställning krävs "Ideologi, den repressiva staten och de ideo-

logiska statsapparaterna". Ideologi definierar Wirén som "materialiserandet av en avbildning av det imaginära förhållandet mellan individerna och deras reella existensvillkor, i en apparats ritualer, som genom interpellation konstituerar och underkastar subjekt (till handling och tro) i praktiker." Kanske uppskattas detta språkbruk av personer som är mer drillade i marxistisk teori än undertecknad, men jag kan inte låta bli att undra om inte denna definition och åtskilligt annat i avhandlingen hade kunnat uttryckas enklare. Det framgår hursomhelst på annan plats att ideologins uppgift är att släta över exploateringen.

Vad är då den repressiva statsapparaten och vad är de ideologiska statsapparaterna? Skillnaden mellan dem är, enligt Wirén, att den förstnämnda till övervägande delen fungerar genom våld och de sistnämnda genom ideologi. De ideologiska statsapparaterna är också relativt autonoma. Enligt Althusser var kyrkan den dominerande ideologiska statsapparaten fram till 1700-talet.

Efter sin genomgång av Althusserns teori ägnar sig Wirén åt en del modifieringar och tillägg. I enlighet med statsbildningsforskningen menar han att det inte är enbart klasskampen som spelar roll för utvecklingen, utan också konkurrensen mellan stater. Han ifrågasätter Jan Glete och Cecilia Ihse som diskuterat relationen mellan stat och undersåtar under tidigmodern tid i termer av förhandling – enligt honom rör det sig endast om exploatering. För mig ter sig emellertid inte dessa perspektiv som helt oförenliga: jag är enig med Wirén om att riksdagen var en arena för att skapa samförstånd, men det faktum att staten var tvungen att kalla ständerna manar ändå till eftertanke. Jag tycker generellt att begreppen "den repressiva statsmakten" och "de ideologiska statsmakterna" delvis ställer till det mer än de klagör. För det första sammanföll inte alltid de "härskande klassernas" intressen. Otaliga maktkamper mellan kungamakten och högadeln som på olika sätt behärskade den svenska tidigmoderna staten visar att statens intressen inte alltid var så entydiga. Och även om det hade varit så att statsmakten hade en tydlig ambition att ta mervärdet från de arbetande klasserna genom våld, stötte den upprepade gånger på problem.

Inte ens totalitära 1900-tals stater har lyckats förtrycka sin befolkning i paritet med sina ambitioner. Jag delar Wiréns uppfattning att allmogem exploaterades av stat och adel, men jag tror att man måste vara öppen för att detta var en komplicerad process där olika ambitioner skulle samsas och där utfallet ibland kunde bli oväntat.

Nästa intressanta fråga är den om kyrkan, som här karakteriseras som en ideologisk statsapparat med uppgift att reproducera ideologin och samhällets reproduktionsförhållanden. Det sägs visserligen i texten att ideologiska statsapparater kan ha viss självständighet, men i avhandlingen är kyrkans totala underordning gentemot staten hela tiden underförstådd. Det vore intressant med en historisk tillbakablick och kontextualisering i detta sammanhang. Att kyrkan under 1600-talet och 1700-talet i hög grad användes för statens egna syften är väl belagt. (Här saknas dock referenser till tidigare forskning, inte minst till Peter Ericssons avhandling om det ideologiska tilltalet). Men kyrkan uppkom och utvecklades innan det fanns några stater att tala om. Gustav Vasa uppfann inte reformationen även om han drog nytta av den. För mig är det uppenbart att kyrkan också har fyllt helt andra funktioner än att legitimera den utsugande makten. Människors behov av tro, existentiell vägledning, ceremonier kring liv och död och gemenskap har enligt min uppfattning också varit av stor betydelse. Jag menar inte att dessa behov är oförenliga med en kyrka som går statsmaktens ärenden, men jag anser att dessa frågor bör diskuteras. Slutligen skulle jag vilja hävda att maktkampen mellan stat och kyrka inte var avgjord vid början av 1600-talet – statsmakten kunde diktera villkoren i många frågor, men inte i alla.

De teoretiska resonemangen leder fram till Wiréns huvudfråga, nämligen hur kyrkan reproducerades som institution och denna fråga belyses genom tre delstudier. Wiréns första empiriska undersökning berör bildandet av nya superintendenturer under första hälften av 1600-talet. Dessa är intressanta eftersom statsmakten här fick utnämningmakten av stiftscheferna, superintendenterna. Skapandet av dessa nya områden borde alltså kunna

tolkas som ett försök från statens sida att stärka sitt grepp om kyrkan. Det besvärliga källaget gör att det är svårt för Wirén att komma till entydiga slutsatser, men mig övertygar han om statens stora intresse för denna fråga. Det bör också understrykas att han gått igenom ett mycket omfattande källmaterial, även om det inte alltid givit så stor utdelning. En intressant slutsats är att skapandet av de nya superintendenturerna ägde rum i tider då statsmakten kände sig hotad ekonomiskt eller militärt. Resultatet får också författaren att modifiera antagandet att den repressiva statsmakten huvudsakligen utövar sin makt genom våld – här ges ju istället exempel på hur även staten använder sig av ideologi.

Vidare undersöks tjänstevillkoren för kyrkans tjänare i enlighet med en "konkurrensmodell" som utvecklats av Wirén. Undersökningen visar att systemet var ytterst hierarkiskt, och att en överproduktion av präster ledde till stor konkurrens. I det sista empiriska kapitlet undersöks stiftschefers karriärer – vilken bakgrund hade de som tog sig till kyrkans toppositioner? Tidigare forskning i Norge har visat att tjänster som hovpredikant var av stor vikt för att bli stiftschef – Wiréns avhandling visar att sambandet inte var lika tydligt i Sverige. Istället blev formell utbildning ett allt viktigare krav, framförallt från enväldets tid och framåt.

I sin avhandling tar Tobias Wirén sig an intressanta frågor om kyrka och stat med utgångspunkt från Althusser. Det är mycket möjligt att en mer teoretiskt bevandrad recensent bättre hade uppskattat och förstått de ganska avancerade resonemang som förs. Mitt bestående intryck är att både den teoretiska genomgången och de empiriska undersökningarna är intressanta, men att det föreligger ett glapp mellan dem. Wirén angriper utslutande sina frågor på en institutionell och organisatorisk nivå, men säger ingenting om det ideologiska innehållet. Detta är säkerligen ett medvetet val, och det är förstäligt med tanke på forskningsläget, men jag undrar ändå över hur reproduktionen påverkade kyrkan som ideologisk statsmakt. Vilka konsekvenser fick det faktum att adeln kunde vara med att utnämna präster? Vad säger det egentligen att en hög utbildning blev allt viktigare för att bli stiftschef

på 1600-talet? I vilken mån försökte och lyckades staten att påverka kyrkans budskap? Den koppling mellan den institutionella nivån och det ideologiska innehållet ter sig både viktig och intressant – kanske något för Wirén att ta sig an i kommande undersökningar?

Anna Maria Forsberg

Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918

Yvonne Svanström

ORDFRONT, STOCKHOLM 2006, 376 s.

Enligt Per Axel Levin, en av de läkare som figurerar i Yvonne Svanströms nya bok om offentlig prostitution, var sexualiteten "en oemotståndlig ur Skaparens hand utgången naturkraft, som särskilt mannen saknade möjlighet att vare sig han var gift eller ogift frigöra sig ifrån".¹ Följaktligen föreslog Levin, i en uppsats som han 1869 vann pris för av Svenska Läkarsällskapet, att statliga bordeller skulle inrättas för att förhindra spridning av veneriska sjukdomar. Bordellerna skulle ge effektivare kontroll av kvinnorna än reglementeringen, menade Levin. I slutet av 1880-talet ändrade han åsikt och blev en av de första bland läkarna som stödde reglementeringens avskaffande, vilket kan ses som en illustration till Yvonne Svanströms övergripande syfte med boken. Hon vill undersöka en processuell förändring: hur talet om veneriska sjukdomar, sedlighet, sexualitet och prostitution förändrades under den långa undersökningsperioden 1812–1918.

Myten om (särskilt den manliga) sexualiteten som en oemotståndlig naturkraft omfattades av de män som under 1800-talet i olika funktioner och professioner "ordnade" köns-handeln i Stockholm, först genom ett misslyckat försök med kommunala bordeller och sedan genom att 1859 införa reglementering efter franskt mönster, ett system som innebar att kvinnor som misstänktes vara "vädliga för den allmänna sundheten" och sprida venerisk smitta skrevs in på en särskild "besiktningbyrå" hos polisen. Eftersom kvinnorna enligt läkarna hade så oerhört många fler tillfällen att

sprida smitta än de manliga kunderna, ansågs det tillräckligt att endast kvinnorna kontrollerades medicinskt.

I boken *Offentliga kvinnor*, som är en populariserad och utvidgad version av Yvonne Svanströms avhandling, framhåller författaren att det fanns många paradoxer inbyggda i reglementeringen.²⁴ Den infördes i flera svenska städer utan någon laglig grund, den gjorde det tillåtet för kvinnor utan laga försvar att försörja sig på prostitution – detta i en tid när samlag utom äktenskap ännu var ett horebrott. Den här institutionaliseringen av prostitutionen, som Svanström med inspiration från statsvetaren Carole Pateman tolkar i termer av ett könskontrakt som ”stipulerar att män har rätt till sexuellt umgänge och tillgång till kvinnors kroppar”, ledde till att det var kvinnorna som sågs som problemet, socialt, medicinskt, moraliskt. Det är den kvinnliga sexualiteten som kontrolleras, framhåller Svanström, och understryker samtidigt att mäns köp av sexuella tjänster inte problematiserats i Sverige förrän 1999, då vi fick den lag som innebar att könsköp kriminaliserades.

Boken ger en bred översikt över de diskussioner som förts om bästa sättet att bekämpa spridning av venerisk smitta och om prostitution, som setts som den främsta orsaken till smittspridning åtminstone från 1800-talets mitt. Tidigare gällde 1812 års cirkulär, som pekade ut kringvandrande etniska och yrkesverksamma grupper som särskilt smittfarliga, t.ex. värdshuspigor, ammor, marknadsförsäljare av båda könen, manliga gesäller, gårdfarihandlare, smeder m.fl. samt ”kringvandrande judar och dylika personer”. Svanström understryker att det handlar om en klasslag, det var underklassens män och kvinnor som kontrollerades. Det unika i Sverige var att även män undersöktes, i övriga Europa var man tidigt inriktad enbart på kvinnorna.

Boken består av fem tämligen fristående avsnitt, som i kronologisk ordning behandlar olika aspekter av prostitutions- och smittfrågor, får man väl säga, eftersom de är så sammanvävda. Även detta är paradoxalt, för egentligen handlar hela boken om det som inte syns, nämligen manlig sexualitet (vilket jag återkommer till). Det första avsnittet ger en pedagogisk in-

troduktion till tiden, 1800-talets första hälft, och presenterar grundfakta om kvinnans ställning, synen på sexualitet och äktenskap, och de problem som myndigheterna stod inför i den växande huvudstaden, dit kvinnor flyttade för att få arbete. Det andra avsnittet skildrar under rubriken ”Organiserad kvinnokontroll” reglementeringssystemet, med ett försök att se det också ur den inskrivna kvinnans perspektiv. Sedan följer ett avsnitt om ”Prostitutionens män”, vilket mer handlar om läkare och poliser och andra myndighetspersoner än om prostitutionskunder, även om de sistnämnda finns med på ett litet hörn tillsammans med prostitutionens profitörer. ”Federationen och dess kamp mot reglementeringen” undersöks i fjärde avsnittet och i den femte delen skildras ”Reglementeringssystemets fall”, där konflikten inom läkarkåren om reglementeringens vara eller icke vara är i fokus. Reglementeringen upphörde som bekant 1918, då *Lex Veneris* ålade alla misstänkt smittade – oavsett kön – att låta läkarundersöka sig.

Boken är på många sätt ett imponerande arbete. Den täcker en lång tidsperiod och författaren är väl förtrogen med sitt mycket omfattande källmaterial. Med säker hand lotsar Svanström läsaren genom mängden av fakta, ofta med pedagogiska förklaringar av svåra ord, gällande lagar med mera. Texten flyter bra, även om det stundom händer att språket känns tungt och alltför källnära. Referenser till nutida debatt om prostitution görs försiktigt men ofta upplysande; det märks att författaren kan sitt ämne. Både klass och kön problematiseras på ett tydligare sätt än i avhandlingen. Särskilt viktigt känns framhållandet av det faktum att de byråinskrivna kvinnorna förlorade sin ställning som medborgare; tvånget att lämna in prästbetyget till polisen gjorde dem till slavar i systemet. Värdefull är också diskussionen om kvinnorna i Federationen, om deras krav på manlig kyskhets skall ses som radikalt eller bakåtsträvande. Lika intressant är den inom Federationen förändrade synen på de ”fallna” medsystarna, där man gick från en känsla av gemensamma intressen och systerskap kvinnor emellan till en syn på de prostituerade som en annan sort, ”de andra.” Boken två sista avsnitt belyser väl diskussionerna mellan regle-

menteringens försvarare och motståndare och särskilt intressant är det när Svanström lyfter fram de kvinnliga läkarnas svårigheter att hävda sin auktoritet både som kvinnor och läkare.

Mina frågetecken är få. En bok som nämns i en not saknas i den imponerande litteraturlistan, men det är ju en bagatell. Ett lite större frågetecken sätter jag vid bokens titel, *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1812–1918*. Trots att en avgränsning till offentliga kvinnor finns i titeln är det knappast glasklart vilken prostitution som avses. Boken handlar om den offentliga prostitutionen (framförallt i Stockholm) men undertiteln ”Prostitution i Sverige 1812–1918” täcker också något som boken *inte* innehåller, nämligen den ”hemliga” prostitutionen som knappast alls nämns i boken. Med all sannolikhet fanns i Stockholm åtskillig prostitution utanför polisens kontroll. Men jag antar att titeln är förlagets, som för övrigt bör få en elege för det illustrativa bildmaterialet.

Och slutligen kommer jag åter till frågan om vad det var man egentligen kontrollerade med reglementeringen. Svanström framhåller som sagt att det är kvinnlig och ”offentlig” sexualitet som kontrolleras, men frågan är om inte hela reglementeringen handlar om kontroll av den manliga sexualiteten, den ”naturkraft” Skaparen givit mannen, enligt citatet i början. Det hade varit värdefullt om Svanström tydligare anknytut till nyare prostitutionsforskning, där Carole Patemans tankar vidareutvecklas och den manliga prostitutionskunden problematiseras på delvis nytt sätt.^{2b} Men det kanske kommer i nästa bok?

Gunnel Karlsson

Noter

- 1 Citerat efter Tommie Lundqvist, *Den disciplinerade dubbelmoralen: Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918*, s. 2.
- 2a Yvonne Svanström, *Policing Public Women: The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*, Stockholm, 2000.
- 2b T.ex. Julia O’Connell Davidson och Elizabeth Bernstein.

Populärkulturen och klass-samhället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet

Ulrika Holgersson

CARLSSONS, STOCKHOLM 2005, 416 s.

Ulrika Holgersson har tagit på sig att granska populärpressen utifrån syftet att skapa en uppfattning om hur klassamhället i *Svensk Damtidning* konstruerades språkligt, om vilka tankestrukturer som styrde människors föreställningar om sig själva samt om den kamp som fördes kring olika representationer i det tidiga 1900-talet.

Hur kan man studera populärpressen och vad kan ett sådant källmaterial egentligen bidra med till vår förståelse av samhällsutveckling, förändring och dåtidens tankestrukturer? Holgersson har skrivit en diger volym där hon i fyra delar tar upp och resonerar om begreppen klass och klassamhälle, om populärkulturen med dess journalister och redaktioner samt om hur populärpressen kan användas som historiskt källmaterial.

Holgersson skärskådar begrepp som arbetarklass och underklass och resonerar kring hur språkliga konstruktioner görs i *Svensk Damtidning*. Hon behandlar explicit begrepp som klass, arbetare, arbetarkvinna och mer specifikt fabriksarbeterskor, sömmerskor och tjänarinnor. Utifrån detta kan hon resonera teoretiskt kring klassbegreppet. Holgerssons ambition är stor och hon vill finna nya vägar till klass, som en av kapitelrubrikerna lyder. Det är lätt att misslyckas med en sådan ambition i synnerhet med begrepp som varit infekterade av politiska premisser under så lång tid. Att därför våga språnget är modigt. Hon väjer inte för att prova nya och djärva sammanställningar. Det material hon använder sig av är *Svensk Damtidning*, en tidning impregnerad av borgerlighet, kvinnlighet, kungligheter, mode och husmorssystem. Och just här finner Holgersson att hon kan rikta in sitt seende, ställa in skärpan och fokusera arbetarkvinnan. Det är inte bara klassbegreppet som hon kan omtolka och för-

nya – för det gör hon! – utan också själva synen på populärpressen och dess förmenta ytlighet. Hon visar hur tidningen tar plats i samhällsdiskursen, ger utrymme åt diskussioner med läsekretsen, som just tycks bestå av fabriksarbeterskor, tjänarinnor m.fl., samt hur detta bidrar med att formulera diskurser om kvinnans roll i samhället, för att nu låta som Viola Klein. I och med detta visar hon också att populärpressen bara var en annan scen där kvinnor kunde tillåtas tala politik med varandra i offentligheten, även om den så kallade svarsonkeln Farbror Frans alltid fanns närvarande, med sina ständiga visdomsord till den kvinnliga läsekretsen. (Det är konstigt att det alltid verkar finnas ett manligt svarsorakel benämnt just som farbror eller onkel i varenda veckotidning under den första hälften av 1900-talet.)

Göran Greider spelar en ganska stor roll för Holgersson. Hon tar avstamp i hans försök att föra in, eller snarare föra tillbaka, arbetarklassbegreppet och hans försvar av den stora berättelsen om klass, tagen på entreprenad av socialdemokratin, sedermera dödförklarad men återupplivat av moderaterna 2006. Holgerssons ambition är att förena en poststrukturalistisk teori med en feministisk marxistisk teori för att därigenom komma bort från den stora berättelsen om klass och för att kunna berika analysen med både klassbegrepp och berättelsekritik. Det Holgersson således gör är att fråga hur ett begrepp som klass har formulerats, omformulerats och formats till det stelbenta klass? Hur gick det egentligen till? På slutet gör hon upp med Greider och hans försök att återetablera begreppet arbetarklassen och den stora berättelsen. Istället väljer hon att inte välja: Det handlar således inte om antingen berättelsekritik eller klassanalys – bägge kan berika, anser hon.

Holgersson följer hur klassbegreppet används, i alla dess olikartade former, och analyserar de slingriga vägarna fram mot ett mer allomfattande och etablerat klassbegrepp. Den förståelse av klass som Holgersson läser in handlar om att klass formas utifrån erfarenheter och inte de materiella betingelserna allena. Klass är inte bara något som formas genom erfarenheter utan också något som performativt görs genom upprepningar – som i medias

debatter och gestaltningar. Klassbegreppet behövs inte heller vara manligt kodat. Det betyder att Holgersson inte ser klass som något essentiellt utan som kontextuellt beroende. Hon ser erfarenheter utifrån en poststrukturalistisk förståelse som språkliga konstruktioner men inte som något fastlåst utan som något unikt skiftande.

Erfarenheter från vad? Hur skapas de? Här föreställer jag mig att Holgersson kunde ha kommit en bit längre med själva begreppet erfarenheter, som får en sådan betydelsebärande mening i analysen av klassbegreppet. Jag blir inte riktigt på det klara med om Holgersson ser erfarenheter som blivna genom språket och/eller i produktionen, eller allt tillsammans, eller inget alls. Erfarenheter är inga enkla speglingar av verkligheten, skriver Holgersson, utan historiska konstruktioner – men sedan då? Holgersson argumenterar att erfarenheter kan "skifta i unik mångfald", och det låter ju trevligt men lite för vagt för min smak. Den tyske filosofen Axel Honneth resonerar till exempel utifrån erfarenheter som något som utgår från erkännande av den Andra, från asymmetriska sociala relationer, och han laborerar med tre erkännanderelationer för att forma en människas erfarenheter. Sett utifrån Holgerssons analys av *Svensk Damtidning* kunde hon då ha fört ett resonemang om att sömmerskor, tjänarinnor, fabriksarbeterskor och andra tog till orda i tidningen just för att bli erkända och därigenom forma sina erfarenheter och benämna dem, i och genom offentligheten. Det viktiga, anser jag, är de formade sina erfarenheter att genom den mediala offentligheten (men inte bara där).

Det källmaterial som Holgersson arbetar med är guld värt av olika anledningar. Genom debatter och insändare får vi reda på tänkesätt och arbetsförhållanden som annars kan var ytterligt svärfångade. I dessa kommer just erfarenheter och klassklyftor till tals. Där Karl Marx skriver om sömmerskornas hårda lott i *Kapitalets* första band, om hur unga flickor på 20 år dör av ohälsosam arbetsmiljö och för hårt arbete, allt för att tillfredsställa – just precis! – rika överklassdamers lust till vackra kläder, skriver Holgersson om att sömmerskan fått bära upp bilden av "lidandets ikon". Den-

na ikon figurerar än idag – fast nu utifrån arbetsförhållanden i Kina och Indien där organisationer som Verité och Oxfam International oupphörligt håller ett vakande öga över modeindustrins transnationella företag.

De finns flera konflikter som handlar om skillnaden mellan "bildade", eller "bättre" mot "slamsor" och andra. I debatten om tjänarinnefrågan lyfter Holgersson fram två ståndpunkter. Dels tjänarinnornas självmedvetenhet, klädd i kristen språkdräkt, dels uppfattningen om att man stod längst ned i samhällshierarkin och ville vara husmödrarna till lags. Holgersson visar hur pass flytande olika begrepp och benämningar för klass (och kvinna) var, att de inte var fast bestämda kategorier. Konstruktionerna av både genus och klass var skiftande och kanske det viktigaste var just själva debatterna (en performativ handling) som formare av erfarenhet, kön och klass.

Bilderna gör mig mer tveksam. De fungerar lite för mycket som illustrationer och går egentligen på tvärs mot hela avhandlingens idé eftersom de snarare bekräftar en stereotyp bild av "arbetarklass" mot "borgarklass", och "överklasskvinna" mot "underklasskvinna". Bilderna på Holgersson själv (kul initiativ!) ligger också i linje med detta. Hon gestaltar sig som tjänarinna med blicken lite underdånigt trulig, och som av "bättre" klass, men det går inte att läsa blicken i den korniga bilden. Jag föreställer mig att Holgersson kunde ha riktat sin genomträngande blick mot det bildmaterial hon valt ut, eller åtminstone haft en diskussion om det. Jag tycker mycket om en del av bilderna och läser gärna in exempel på sömmerskor med självmedvetna blickar – nästan stirrande – när jag ser dem, men jag saknar diskussionen. Att *Svensk Damtidning* inte innehöll bilder i någon nämnvärd utsträckning är en sak och just därför blir bildmaterialet till något att fundera över. Vad vill författarinnan med dem?

Forskningen om relationen mellan borgliga kvinnor och arbetarkvinnor har tidigare lyft fram de borgerliga kvinnorna, mycket beroende på källmaterialets karaktär. Holgersson har genom sitt källmaterial och sin analys visat hur arbetarkvinnorna själva har tagit till orda, hur de formulerat sig utifrån sina erfarenheter och därigenom deltagit i skapandet av arbetarklas-

sen, samtidigt som hon visar på ogörligheten med fasta etablerade begrepp. Trots den digra omfattningen flyter språket lätt och elegant. Hennes avhandling innebär en nytolkning av klassbegreppet och är därför ett välbehövligt tillskott i den historiska forskningen. Och gärna vill jag med emfas stryka under hur pass användbar populärkulturens alster kan vara – och då menar jag inte bara som fredagsunderhållning!

Eva Blomberg

Korstågen i Kina. Linjer i protestantisk Kinamission

Lars Österlin

SEKEL BOKFÖRLAG, MALMÖ 2005, 382 s.

Under 1920- och 30-talet bedrev Svenska kyrkan en målmedveten och vittsyftande mission i centrala Kina. Detta var ett av många parallella protestantiska missionsprojekt i landet, drivna av idealister och understödda av opinioner och institutioner i respektive hemland. Trots detta har Kinamissionen länge varit ett i stort sett okänt fält, något som förmodligen påverkats av dess abrupta och för många involverade tragiska slut i samband med det kommunistiska maktövertagandet 1949. Att Kinamissionen är en intressant och relevant företeelse med kopplingar också till vår tid och de ständigt aktuella frågorna om idealitet, fanatism och motsättningar mellan kulturer understryks av att två nordiska skönlitterära verk på kort tid utkommit med handling förlagd till Kinamissionens tid, Carola Hanssons *Mästarens dröm* och Markus Nummis *Kiinalainen puutarha* (Den kinesiska trädgården, ännu endast i finskt original).

Lars Österlins bok *Korstågen i Kina: Linjer i protestantisk Kinamission*, är en skildring med en annan inriktning. Österlin skriver en historik som behandlar den svenska missionsrörelsens och Kinamissionens ideologiska bakgrund och dess institutionella framväxt i nära kontakt med andra länder. Boken är i första hand ett missionshistoriskt verk och bygger här på ett omfattande bevarat primärmaterial, framför allt protokoll och korrespondens. En viktig

del av detta material är privatarkivet efter Lars Österlins far, Gustaf Österlin, som under 1920- och 30-talen var centralgestalt i Svenska Kyrkans Kinamission.

Kinamissionens bakgrund finns både i de politiska maktförhållandena i Östasien och i strömningar i de länder i väst där missionen växte fram som ett religiöst och kyrkligt program. Österlins bok skildrar utförligt dessa bakomliggande strömningar och deras inslag av evangelisk nyväckelse som lyfte fram sambandet mellan den inre och yttre missionen; att både blåsa liv i den kristna tron i de egna församlingarna och att sprida tron över världen. De tongivande anglosaxiska evangelikanska missionsföreSpråkarna under senare delen av 1800-talet hade ett uttalat expansivt och hegemonistiskt program. Missionen beskrevs i termer av korståg med syftet att successivt "ockupera" områden och upprätta Guds rike med det yttersta målet att kristna hela världen. Kina hade framför allt en symbolisk och strategisk betydelse, kineserna själva, deras religion, kultur och samhälle, var sekundärt i en rörelse där perspektivet ofta var frälsarnas snarare än frälsningsobjekten.

Kina var i mitten av 1800-talet det största rike vars befolkning ännu inte nåtts av det kristna budskapet. Katolska missionärer hade visserligen sedan tidigt 1600-tal funnits i landet, men endast i avgränsade enklaver. Att kristna den stora massan kineser var en gigantisk uppgift som ännu låg olöst, en vit fläck på den protestantiska missionens karta. Samtidigt var Kina inte ett land befolkat av infödingar utan ett samhälle med högt utvecklade kultur och social organisation, något som missionärerna hoppades skulle underlätta landets kristnande.

De politiska förhållanden som öppnade porten för den kristna missionen var emellertid samtidigt dess största belastning. I och med Kinas nederlag i opiumkriget hade landet tvingats underkasta sig västerländska intressen och landets ämbetsmannaklass tvingades ge utlänningar extraterritoriella rättigheter. Detta öppnade vägen för missionärerna men ledde samtidigt till att de sammankopplades med främmande inkräktare och därmed blev en symbol för Kinas undergrävda suveränitet. Med växande nationalism blev missionärerna alltmer utsatta, och de drabbades hårt un-

der Boxarupproret 1900. Kuomintang-partiets maktövertagande 1912 tycktes däremot förbereda en samhällsomvandling i västerländsk riktning och gav den protestantiska missionen en knuff framåt.

Från Sverige hade missionärer tidigt begett sig till Kina. Lunds Missionssällskap sände redan 1849 sänd två missionärer till Kina, ett projekt som dock avbröts sedan en av dem mördades av banditer. Det kom sedan att dröja till efter första världskriget innan en svensk missionär, Ingeborg Wikander, inledde verksamhet i Kina. Hela frågan om Kinamissionen hade vid denna tid lyfts fram inom Svenska kyrkan, dels som en följd av sekelskiftets nationalistiska och storsvenska strömningar, dels som en bieffekt av världskriget och det förhållande att den tyska protestantiska kyrkan blev förhindrad att bedriva sin verksamhet.

Den svenska Kinamissionen började med storstilade men föga realistiska planer på att grunda ett svenskt universitet i Kina. Den inledande stoltheten och entusiasmen dämpades i takt med att meningsmotsättningar och praktiska problem kom i dagen. Det svenska universitetsprojektet nådde aldrig Kina utan självdog på planeringsstadiet. Det kom emellertid att följas av en mindre och traditionellare missionsinsats; svenskarna mutade in ett s.k. missionsfält kring Changsha, provinshuvudstad i Hunan, där en norsk mission redan etablerat sig och dit Ingeborg Wikander begett sig.

När den svenska missionen inleddes i Kina hade den protestantiska missionen redan uppnått imponerande resultat, åtminstone på pappret. Verksamheten var av stor omfattning och hade nått även de avlägsnaste delarna av riket. En stor mängd missionärer hade anslutit sig och arbetade hårt och självuppoftande, ofta under svåra förhållanden. Men all missionsmöda till trots var resultatet i termer av församlingliv mist sagt magert. Lars Österlin noterar att den protestantiska mission, som på 1890-talet vuxit i omfattning till 1 300 missionärer, trots ett halvt århundrades verksamhet inte kunde redovisa fler än 37 000 nattvardsberättigade döpta kineser.

Gustaf Österlin kom att leda den svenska etableringen i Changsha där han försökte styras bort från de fallgropar han insåg att Kina-

missionen hade fallit i. En av dessa var fokuseringen på skolor, som upprättades i konkurrens med det nationella skolsystemet och bemöttes alltmer avogt av de kinesiska myndigheterna. Österlin reagerade också mot det patriarkala mönstret i missionen som gav litet initiativ åt de kristnade kineserna själva. Linjerna i hans missionsverksamhet gick istället ut på att skapa självständiga församlingar och på så vis på sikt göra missionärerna obehövliga. Denna linje var inte oomstridd och Gustaf Österlin kom under 1930-talet att manövreras bort från Kinamissionen, som istället fokuserades just på den skolverksamhet som slutligt sveptes bort tillsammans med den utländska närvaron i samband med den kommunistiska segern över Kuomintang-regimen. Missionen upphörde men det djupare avtryck som den aldrig lyckades göra mognade fram under den följande rikrikningen och trosförtrycket. Lars Österlin konstaterar i avslutningen att den kristna tron i sig visade sig ha kraft att åstadkomma det missionärerna misslyckats med, att få kristendomen att slå rot bland människorna i det kinesiska samhället.

Korstågen till Kina är som redan titeln anger en bok som ger anledning till paralleller och reflexioner långt utanför det ämne som behandlas. I en tid av nya frälsningsläror och nya korståg, ger skildringen av den nationalistiskt och kulturimperialistiskt färgade västerländska missionsrörelsen perspektiv på dagens stora konfliktlinjer. Boken ger också anledning till tankar kring historiens brist på enhetlighet; missionsrörelsens storvulna profeter står här mot dess många gånger självupppoffrande och insiktsfulla fotfolk.

Österlins bok utgör på sitt sätt ett äreminne över hans fars och de andra svenska missionärerna strävanden och goda vilja. Författaren, själv född och med sin tidigaste barndom i Kina, har emellertid avstått från att skildra den svenska missionen ur sitt eget subjektiva perspektiv. Den personliga kopplingen till Kinamissionen har förvisso haft avgörande betydelse för Österlin, men enbart som ett incitament för honom att utforska sin familjs livsgärning och genom den missionsrörelsen och Kinamissionens historia.

Wilhelm Agrell

Gamla plikter och nya krav. En studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815–1939

Ulla Rosén

VÄXJÖ UNIVERSITY PRESS, VÄXJÖ 2004, 210 s.

Ulla Roséns bok *Gamla plikter och nya krav* ligger helt rätt i tiden. Under den senaste tiden har dagens äldrevård aktualiserats, framför allt dess uppenbara brister. Detta kan i relation till de historiska beskrivningarna sättas i ett intressant perspektiv. Författaren anser dock att det finns ett tydligt kunskapsglapp mellan de historiska skildringarna från 1800-talets fattigvård och äldreomsorgen efter 1930. Hon menar att det under denna period skedde en förändring från en familjebaserad till en statlig äldreomsorg som är viktig för att förstå den svenska välfärdsstatens framväxt.

Studien behandlar äldreomsorgen inom Herrestads härad och Kumla socken, med betoning på äldre över 60 år och gör tre nedslag: 1831–35, 1906–10 samt 1935. De valda områdena var i början av 1800-talet utpräglade agrara men utvecklades under århundradets i olika riktningar. I jämförelse med Kumla var behovet av arbetskraft större i Herrestad och där utövades en starkare patriarkalisk hållning på myndighetsnivå. Herrestad förblev agrart medan en mindre skoindustri växte fram i Kumla. Studiens källmaterial inkluderar kyrko- och kommunarkiv samt offentligt tryck. Författaren utnyttjar såväl kvalitativa som kvantitativa metoder och gör dessutom komparativa undersökningar, som ger ett både makro- och mikroperspektiv. Dispositionen skulle dock ha varit lättare att följa om den metodiska framställningen utgått från en mer renodlad kronologi. Frågeställningarna framstår som aningen abstrakta och Rosén är inte heller speciellt konkret i sin användning av de angivna undersökningsperioderna. Exempelvis saknas konsekvens i resultatredovisningen i jämförelserna mellan Herrestad och Kumla samt de olika tidsperioderna.

Författaren konstaterar att det under 1800-

talet växte fram ett stort behov av att utöka fattigvården i socknarna. Större grupper av egendomslösa stod på älderns höst utan familj och försörjning, men samtidigt saknades resurser inom den lokala fattigvården. Detta ledde till ökade krav på ett förstatligande av fattig- och äldreomsorgen; studien visar dock att det tog ett bra tag för kraven att höras. Fattigvårdsprotokollen som Rosén hänvisar till visar att materiella tillgångar och egendom spelade stor roll för vem som blev beviljad understöd och fick plats på fattighuset. Samtidigt användes egendom och tillgångar som en strategi från de äldres sida att bli garanterade viss omsorg. Myndigheterna var noga med att den familjebaserade omsorgen fortskred och man tog ogärna in äldre som hade eget kapital eller arbetsföra släktingar i närheten. Om en individ i fattigvårdens ögon ägde för mycket, men ändå inte kunde ta hand om sig själv, uppmanades personen ifråga att själv anställa hjälp. Protokollen visar att fattigvården ändå tog emot vissa bemedlade personer för att få pengar till fattigvårdskassan, som protokollen visar, och dessa individer behöll en viss självständighet. Hur fattigvården bedrev denna urskiljning är dock ytterst svårt att få grepp om, och Rosén utvecklar inte ämnet vidare. Majoriteten av de äldre på fattighuset var helt utlämnade till den lokala fattigvårdens godtycke; de fick ge upp sina påvra tillgångar och arbeta för sitt uppehälle. Hon konstaterar däremot att bortsett från ekonomiska medel var även omgifte med en yngre partner ett sätt att slippa stå utan omsorg och hamna under fattigvårdens ansvar. Fattighuset, efter 1918 omdöpt till ålderdomshemmet, var inte en plats där man ville avsluta sin ålderdom. Det var svårt, även efter förstatligandet av åldringvården i början av 1900-talet, att tvätta bort fattighusstämpeln.

Rosén betonar även genus och kvinnosyn i sin studie då dessa faktorer spelade en avgörande roll för vem som blev omhändertagen och vem som omhändertog. Teoretiskt vilar studien på bl.a. Yvonne Hirdmans genusteorier vilka konstaterar en åtskillnad mellan man och kvinna där patriarkalismen spelar en stor roll både privat och offentligt. Användandet av Hirdmans teori understöds av resultaten som visar att omsorgen varit könsfördelad; kvinnor

stod för omsorgen samtidigt som den var styrd av män. Rosén konstaterar inget nytt i frågan; vi vet sedan tidigare att det existerade en underordnad kvinnosyn baserad på kristendomen och hustavlän. Hon hävdar att kvinnosynen förändrades i samhället, det är dock inget som konkret kan påvisas utifrån källmaterialet. Det råder visserligen inte någon tvekan om att ensamstående kvinnor hade svårt att hävda sig mot den lokala fattigvården. Rosén visar tydligt att äldre kvinnor blev förbisedda, ignorerade och motarbetade. Frågan är emellertid om man vågar gå så långt som att påstå att en förändrad kvinnosyn påverkade fattigvården – särskilt eftersom studien visar att inte bara kvinnor avvisades från fattigstugorna; även män nekades plats och hade problem med beslutsfattarna.

Förvisso vidtogs legala åtgärder som förbättrade kvinnornas villkor, så kanske vore det mer korrekt att påstå att de förändringar som Rosén tycks vilja spåra i källmaterialet var resultatet av en mer liberaliserad kontext snarare än en förändrad kvinnosyn. En mer konkret redovisning och analys av hur dessa förändringar gick till och manifesterade sig samt, hur det visade sig i källmaterialet saknas. Otivelaktigt hade boken med en sådan analys kunnat lägga ytterligare en dimension till åldringvårdens framväxt.

Samhället har utvecklats och förbättringar har nåtts inom många områden sedan 1830-talet, även åldringvården. Intressant är dock hur utdraget det praktiska införandet av åldringvårdens reformer var. Samtidigt går det att förstå varför när man granskar agerandet av lokala myndigheter och de äldre i samhället – den familjebaserade omsorgen föredrogs. Detta handlingsförfarande finns fortfarande kvar idag och det är skrämmande att paralleller mellan den tidiga äldreomsorgen och dagens situation faktiskt går att dra. Se bara på hur kommunerna då som nu försöker få gamla att stanna kvar i sina hem med hemhjälp, även när de äldre själva inte orkar, vill och kan. Det är därför lätt att säga att Roséns bok otivelaktigt inbjuder till fortsatt forskning kring åldrevårdens utveckling och formerande. Samtidigt ställer betydelsen av den familjebaserade omsorgen, ansvarstagandet samt osäkerheten som speglar åldringvården på beslutsfattande nivå ytterligare frågor om vad vi har att förvänta oss i framtiden.

Maria Bergman

SCANDIA 73:1

Rösträtt med förhinder. Rösträttsstreck i svensk politik 1900–1920

Ebba Berling Åselius

ACTA UNIVERSITATIS STOCKHOLMENISIS,
STOCKHOLM STUDIES IN HISTORY 83, 246 s.

I kortfattade beskrivningar av demokratins utvidgning i Sverige anges ofta att den allmänna rösträtten tillämpades första gången vid valet 1911 för män och för kvinnor 1921. Uppfattningen om hur allmän den så kallade allmänna rösträtten egentligen var, har dock problematiserats och nyanserats av forskningen, under senare tid kanske framför allt med avseende på kvinnors politiska rättigheter. Nu ger historikern Ebba Berling Åselius med sin undersökning av begränsningarna i rösträtten ytterligare bidrag till vår kunskap om villkoren för det politiska medborgarskapet och den process som – så småningom – ledde fram till dagens näst intill axiomatiska uppfattning om att rösträtten villkorslöst skall tillkomma varje svensk medborgare som har uppnått en viss ålder.

Forskningen har, menar författaren, hittills främst fokuserat på kampen för rättigheterna och framstegen, varför hon tar som sin uppgift att undersöka de hinder som restes mot rösträttens utbredning i form av streck, det vill säga regler för diskvalificering av de så kallade valmännen. Hennes avhandling undersöker dessa streck, deras tillkomst och praktiska tillämpning under perioden från sekelskiftet 1900 till riksdagsbesluten 1919–1921 om allmän och lika rösträtt. Även om det ligger utanför avhandlingens tidsram noterar hon att det även efter 1921 och ända fram till 1945 fanns regler som uteslöt personer som var försatta i konkurs eller varaktigt omhändertagna av fattigvården från politisk rösträtt. Uteslutningen av omyndigförklarade avskaffades så sent som 1988 och idag återstår endast åldersstreck.

Avhandlingens fokus är alltså begränsningarna i rösträtten 1900–1920, med tyngdpunkt på förspelet och efterspelet till reformen 1907/09. Även om det finns en hel del tidigare forskning att luta sig emot, saknas en mer ingå-

ende undersökning av argumentationen om de olika strecken och om bakomliggande makt-politiska och ideologiska motiv till att utesluta grupper och individer från politiskt inflytande på den parlamentariska arenan. Teoretiskt anknyter författaren främst till de senaste årens vetenskapliga debatt om medborgarskapsbegreppet som ett analytiskt redskap för att undersöka relationen mellan stat och individ.

Trots att det tidigare inkomststreck avskaffades vid reformen 1907/09 blev resultatet bara en marginell utvidgning av rösträtten. Könstreck kvarstod oförändrat, det vill säga kvinnor uteslöts oavsett övriga kvalifikationer. Att åldersstrecket höjdes från 21 till 24 år minskade förstås valmanskåren. Av de återstående, potentiellt röstberättigade, männen föll mer än en femtedel bort på grund av något eller några av de övriga strecken. De viktigaste och också de mest omdebatterade strecken var det dubbla utskylsstrecket som innebar att både kommunal och statlig inkomstskatt måste vara betald under de tre senaste åren, värnpliktsstrecket som krävde fullgjord värnplikt samt fattigvårdsstrecket. Det senare var ett svårtolkat streck som innebar att den som mottagit fattigvård och därigenom stod i skuld till det allmänna diskvalificerades. Även den som var satt i konkurs, dömd till minst sex månaders straffarbete eller under förmyndarskap förlorade sin rösträtt.

Reformen 1907/09 var alltså mindre genomgripande än vad som brukar framhållas. I en delstudie visar författaren utfallet av de olika rösträttsstrecken i olika yrkesgrupper och i olika delar av landet. Utskylsstrecket diskvalificerade flest väljare, därefter fattigvårdsstrecket. Främst var det män i städer och på industriorter som drabbades. I städerna var det endast 63 procent av de män som uppnått rösträttsåldern som var berättigade att rösta, medan motsvarande siffra för landsbygden var 84 procent. Nya röstberättigade grupper var framför allt landsbygdens arbetare, drängar och torpare, medan antalet röstberättigade bland städernas arbetare bara ökade marginellt. De konservativa krafterna lyckades alltså väl i sitt uppsåt att begränsa rösträtten för det växande industriproletariatet.

Ebba Berling Åselius visar hur innebörden i begreppet allmän rösträtt har förskjutits. I början av 1900-talet betraktades rösträtten inte

som en medborgerlig rättighet. Uppfattningar om att det behövdes kvalifikationer för att få rösta fanns inte bara i konservativa kretsar, utan också bland liberalerna om än i modifierad form. Även socialdemokraterna accepterade åtminstone till en början grundtanken i fattigvårdsstrecket, det vill säga att personer som saknade "önskvärd självständighet" skulle kunna uteslutas från rösträtten.

Rösträttsbestämmelserna var svårtolkade, särskilt när det gällde fattigvårdsstrecket och undersökningen visar också på stora variationer i tillämpningen. Här går författaren på ett förtjänstfullt sätt ner på lokal nivå och undersöker handläggningen i Stockholms fattigvårdsnämnd. Tumregeln var att hellre fälla än fria, vilket innebar att fattigvårdens klienter många gånger själva fick bevaka sin rösträtt.

Det var framför allt SAP:s potentiella väljarkår som kraftig decimerades av strecken. En undersökning av Stockholms respektive Norrköpings socialdemokratiska arbetarekommuner visar att det, trots partiets återkommande uppmaningar till sina sympatisörer att betala sin skatt och bevaka sin rösträtt, bara var ett fåtal av de uteslutna som försökte att, med författarens ord, "återerövra" sin rösträtt. Under 1910-talet fortsatte också debatten om och kritiken av framför allt utskylds- och fattigvårdsstrecken, vilket så småningom bidrog till grundlagsändringen 1919/1921.

Den sista delstudien undersöker beröringspunkterna mellan frågan om kvinnors rösträtt och rösträttsstrecken. Här finns en hel del forskning som författaren kan luta sig emot och så mycket nytt finns kanske inte att tillägga.

Det övergripande syftet med avhandlingen har varit att lyfta fram rösträttsstreckens betydelse i rösträttsfrågan, vilket författaren också lyckas bra med. Avhandlingen är välskriven och slutsatserna väl dokumenterade. Tidigare forskningsresultat sammanställs och systematiseras på ett värdefullt sätt. De egna resultaten styrker och nyanserar, snarare än reviderar, tidigare forskning och kunskap om rösträttsreformen 1909.

Rösträttsvillkorens utformning tolkas både som ett uttryck för de maktägande gruppernas ambitioner att upprätthålla sin privilegie-

rade position och att fostra eller, om man så vill, konstruera medborgare med rätt egenskaper och rätt kön. I sitt slutkapitel konstaterar författaren att Sverige vid den här tiden var tämligen ensamt om att ha så många diskvalificeringsgrunder. Kravet på att skatten skulle vara betald saknade motsvarighet utomlands och tillämpningen av fattigvårdsstrecket var, åtminstone i ett nordeuropeiskt perspektiv, exceptionellt sträng. Även värnpliktsstrecket var unikt för Sverige. En förhoppning är att författaren i sin fortsatta forskning går ett steg längre genom att ställa frågan varför Sverige skilde sig från andra länder och därmed placera in sin undersökning i den diskussion som finns om det svenska nationsbygget och den svenska välfärdsstatens eventuella särdrag.

Gunnela Björk

Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933

Monika Janfelt

CARLSSONS, STOCKHOLM 2005, 256 s.

Inom historieskrivning och samhällsdebatt har den skandinaviska enhetstankens hopplöshet ofta illustrerats med det uteblivna svenska militära ingripandet i Sönderjylland 1864. Händelsen må ha dämpat de högstämda brösttonerna om politisk union. Ett över tid fortsatt konkret och synbart samarbete på olika nivåer gör dock bilden mindre entydig. Det gemensamma flygbolaget SAS, Nordiska rådets tillkomst och framarbetande av passfrihet och aktiva kulturfonder är bara några exempel på praktiskt kollaboration som – det säkerhetspolitiska splittrandet av Norden i och med Danmarks och Norges inträde i NATO till trots – gör tiden omedelbart efter andra världskriget till ett slags nordistisk guldålder.

Historikern Monika Janfelt menar att 1950-talets nordistiska framgångar måste förstås i ljuset av en formativ mellankrigsperiod, kännetecknad framförallt av föreningarna Nordens tillkomst. Detta utgör incitamentet till en studie på konstruktivistisk grund av hur

”drömmen” om Norden formulerades i denna givna kontext. Mer specifikt vill Janfelt undersöka hur föreningarna Norden såg på Norden 1919–1933.

Det tydliga anslaget färgar inte den fortsatta framställningen i förväntad utsträckning. En svåröverskådlig, inkonsekvent och ryckig disposition gör att fokus förloras ibland. Problemet består framförallt i återkommande insprängd föreningsinformation. Att inledningsvis teckna föreningarnas tillkomst – och mejsla fram bilden av dessa som utpräglade elitsammanslutningar med försänkningar inom politik, ekonomi och kultur – är givetvis i sin ordning. Bekymret är oförmågan att avstå från detaljer utan relevans för den övergripande problemformuleringen, och därmed skymma den samma. Det är förvisso kuriöst roande att få veta varför 17x26 cm ansågs vara det rätta formatet för föreningarnas årsböcker. En mer fullödlig diskussion av skrifternas idémässiga innehåll hade likväl varit att föredra.

Betydligt mer besvärande är att Janfelt inte konsekvent håller fast vid den i inledning hårt förfäktade konstruktivistiska ansatsen. En dylik positionering gör framför allt de konstruerade föreställningarnas beståndsdelar och kraftintressanta, inte huruvida dessa var objektivt sanna eller historiskt korrekta. Det är därför både förvånande och fruktlöst att Janfelt inte avhåller sig från värderande kommentarer av sådant slag: ”Många av förklaringarna och tankarna omkring vad det nordiska innebar hade en viss verklighetsförankring samtidigt med att de hade starka metafysiska drag.” I samma anda ställs senare finsk forsknings uppmjukande av den finsk-ryska gränsen mot mellankrigstidens finska nordisters syn på tiden under rysk överhöghet som en onaturlig parantes.

Både stringens och vidare relevans hade kunnat vinnas genom att mer aktivt och i större utsträckning knyta an till centrala verk inom nationalism- och historiebruksforskningen. Uppradandet av klassiska arbeten har givetvis inget egenvärde. Att basera ett centralt resonemang kring sambandet mellan social interaktion och identitetsskapande på ett läroboksreferat av Anthony Giddens – och totalt nyttja knappt 60 verk – svarar dock mycket dåligt mot undersökningens ambitioner. En oklar

teoretisk hållning gör också att Janfelt slarvar bort en potentiellt mycket intressant diskussion om relationen mellan nordism och de enskilda ländernas nationalism.

Detta innebär inte att Janfelts arbete saknar värde. Empirin är bra och inte utan intressanta iakttagelser. En god, om än inte helt ny, bild av föreningarnas tillkomst och karaktär presenteras. Särskilt väl fångas hur föreningarna såg sig själva som katalysatorer och pedagoger. Likaså tecknas övertygande hur nationellt fotade motsättningar framställdes som naturliga inslag i en varm familjegemenskap och hur Norden i relation till övriga Europa tidigt framställdes som fredligt föredöme och moralisk auktoritet. Likväl framträder också här ett par oklarheter. Valet att lägga särskild vikt vid den finska och danska föreningen – i egenskap av gränsland – framstår inte helt övertygande, då Danmark också återkommande framställs som ett nordistiskt nav och centrum. Vidare lämnas frågan om Nordens västgräns närmast helt därhän.

I en avslutande diskussion, förvillande likt ett nordistiskt brandtal, är Janfelts huvudsakliga resultat inte helt lätt att bena ut. Vad som framskinner är hur det i en hotande omvärld spänns berättelser ämnade att konstruera en skillnadernas nordiska enhet. Ett projekt som i den äldre skandinavismen fann både inspiration och avskräckande naiv högstämndhet, som blickande bakåt, men mestadels pragmatiskt framåt, men framför allt ett projekt som drevs och formulerades av föreningarnas nordiska pedagoger. Det är både rimliga och intressanta resultat, men de nämnda bristerna förmår dem inte att fästa till fullo.

Fredrik Persson

Mellan Katyn och Auschwitz. Rysslandsmissionen och reaktionerna på bolsjevismen och nationalsocialismen 1919–1945

Lars I. Andersson

SEKEL BOKFÖRLAG, MALMÖ 2006, 147 s.

Svensk modern historisk forskning har länge präglats av religionsblindhet, och det är först på senare tid som svenska historiker på allvar börjat befatta sig med religionens betydelse i det moderna samhället. Kvinnohistorikerna var först, men nu har även företrädare för den politiska historien givit sig in på detta, tidigare för kyrkohistoriker reserverade forskningsfält. Lars I. Andersson har sällat sig till denna skara genom ett arbete om det ur Svenska Missionsförbundet framsprungna *Sällskapet för Evangelii utbredande*, även kallad Svenska Rysslandsmissionen, och dess verksamhet under mellankrigstiden och fram till andra världskrigets slut.

Undersökningen, som består av åtta kapitel, inleds med en kort redogörelse för Svenska Rysslandsmissionens tillkomst, organisationsstruktur och verksamhet. Andersson beskriver organisationen som fosterländsk, men inte nationalistisk, teologiskt konservativ och allianskristen, alltså inriktad på kristen samverkan på reformatorisk grund. Eftersom direkt missionsverksamhet i Sovjetunionen inte var möjlig, koncentrerades arbetet dels på att insamla medel för att stödja protestantiska trosfränder i landet och mission bland utlandsryssar, dels på informationsspridning om kristnas situation i det sovjetiska väldet. Som organ för denna informationsspridning fungerade tidskriften *Ljus i Öster*, vilken utgör en viktig källa för Anderssons undersökning.

Andersson ägnar särskilt intresse åt den ideologiska aspekten på verksamheten. Här ligger styrkan i hans analys, vilken i detta fall främst riktas mot Rysslandsmissionens mångårige ordförande S.E. Werner. Som en konsekvens av den kommunistiska ideologins religionsfientlighet och förföljelserna av kristna i Sovjetunionen kom Werner att inta en antikommunistisk hållning. Men han tog även avstånd från den sekulära borgerliga liberalismen, och försökte – i likhet med många andra kristna rörelser vid denna tid – utveckla en tredje väg mellan kapitalism och bolsjevism. Nationalsocialismen avfärdade han som en i grunden materialistisk ideologi. Men hans inställning till det nationalsocialistiska Tyskland, som ju kunde användas som bundsförvant i kampen mot bolsjevismen, var tämligen positiv. I *Ljus i Öster* rapporterades ingående om sovjetiska folk-mord och också om judeförföljelser från rysk sida. Men man valde att förtiga den tyska judeutrotningspolitiken. Andersson antar att Werner via sina tyska och baltiska informationskanaler bör ha haft viss kunskap om vad som pågick, men några bevis för detta presenteras inte.

En fråga som Andersson diskuterar utförligt är huruvida Werner och Rysslandsmissionen kan sägas ha företrätt antisemitiska värderingar. Det fanns, noterar han, ett visst mått av antisemitism i den retorik som användes, och bolsjevismen beskrevs som en judisk ideologi. Men han understryker samtidigt att det här inte var fråga om rasistisk antisemitism utan snarare om klassisk kristen antijudaism, och att den rasmässiga aspekten inte spelade någon roll när det gällde hjälp till utsatta kristna. Religionen, inte rasen, tjänade som ett överordnat kriterium. Detta innebar emellertid att värnet av (protestantiska) kristna intressen var överordnat försvaret för mänskliga rättigheter. En annan viktig aspekt, som Andersson endast behandlar helt kort, är den kamp mellan konfessionerna för vilken Rysslandsmissionen var ett uttryck. När verksamheten inleddes 1903 var Ryssland formellt sett ett rysk-ortodoxt land.

Arbetet innehåller en del sakfel. Så betecknas Evangeliska Fosterlandsstiftelsen som en föregångare till Svenska Missionsförbundet. I själva verket är det frikyrkliga Missionsförbundet en utbrytning ur den förstnämnda organisationen, vilken är knuten till Svenska kyrkan. De protestantiska trosbröderna i Ryssland kallas ibland "evangeliker"; Andersson syftar här på evangelikaler. Man kan också ställa sig frågande till de långa referaten ur Heinz Höhnes gamla bok om SS och judeutrotningen. Jämförelsen mellan SS-ledningens retorik angående

ende bolsjevismens bestialitet och Werners resonemang blir väl långsökt. Men som helhet utgör Anderssons arbete en pionjärinsats, som ger nya perspektiv på svensk missionshistoria och som bidrar till att bredda den svenska forskningsdiskussionen om antisemitismen och dess ideologiska rötter.

Yvonne Maria Werner

Spelaren Christian Günther. Sverige under andra världskriget

Henrik Arnstad

WAHLSTRÖM & WIDSTRAND, STOCKHOLM
2006, 520 s.

För historiker är det intressant när den egna vetenskapen blir förstasidesnyhet i tidningar och ett hett ämne i den allmänna debatten. Så har skett med Henrik Arnstads bok. Författaren kan dessutom glädja sig åt att boken blivit omdebatterad i två länder, Sverige och Finland.

Boken är en biografi, men den hetsiga debatten har inte gällt så mycket synen på Christian Günther som uppfattningen av Finland och dess fortsättningskrig. Några av inläggen är statssekreterare Pertti Torstilas föredrag den 13 november 2006 i Svenska Krigsvetenskapsakademien, Arnstads genmäle (*SvD* 29/11), professor Henrik Meinanders inlägg (*SvD* 3/12), Arnstads svar (*SvD* 5/12), professor Bo Huldts understreckare (*SvD* 6/12) samt referat av finländsk debatt (*SvD* 9/12).

Henrik Arnstad har studerat historia vid Stockholms universitet men har främst arbetat som journalist. Han understryker att biografin vuxit fram i samarbete med flera historiker och att en del av den blivit föremål för seminariebehandling. Nu är det emellertid så att en författare visserligen kan tacka flera läsare och rådgivare. I slutändan står man ändå ensam och får själv försvara sitt verk. Därför blir det lätt patetiskt när författaren i debatten försvarar sig med att åberopa auktoriteter som läst boken under arbetets gång.

Att Henrik Arnstad är journalist märks del-

vis på ett positivt sätt. Framställningen är livlig och engagerande. Händelsernas dramatik under krigsåren förfuskas inte. Men den journalistiska, icke-historiefackliga bakgrunden blir även en belastning. Främst märks det genom att boken inte innehåller någon dokumentation. Arnstads litteraturlista finns enbart på en webbplats. Detta gör att man heller inte får reda på hur författarens åsikter och teser skiljer sig från andra som behandlat tiden och ämnet. Positivt är däremot att boken innehåller ett personregister. Till det journalistiska hör även en kronikemässig karaktär på framställningen. Kronologin bestämmer skildringen månad för månad.

Boken innehåller elementära fel, som förlaget eller de fackhistoriska rådgivarna kunde ha räddat författaren från. Arnstad skriver att K.G. Westman, inte Pehrsson-Bramstorp, var statsminister för semesterregeringen 1936. Han ger också bilden att Günther, inte Westman, var ansvarig för den drakoniska presspolitiken. Av någon anledning vill Arnstad vidare förminska Erik Bohemans kapacitet och om-döme. Kabinettssekreterarens framställs som en spexare utan någon tyngd. Detta strider mot både samtida och efterföljande bedömningar. Att Boheman hade kapacitet att imitera tidens diplomater säger givetvis inget om hans förmåga som yrkesman.

Den bild som Henrik Arnstad ger av Christian Günther framgår delvis redan av bokens titel *Spelaren Christian Günther*. Utrikesministern framställs som spelare med en kortsiktighet i ställningstagandena. Han var tyskvänlig men antinazist. Särskilt protysk blev politiken våren 1941. Arnstad framhåller särskilt att Günther till Tysklands minister i Stockholm avslöjade mycket hemlig information som erhållits från Helsingfors och som emanerade från den tyske militärattachén i Finland. Det kan i sammanhanget nämnas att Radowitz i sin bok om de svensktyska förbindelserna lyfter fram den ut-saga som Günther gav i maj 1941 till sändebudet Karl Schnurre om en mycket positiv svensk hållning inför det tyska angreppet mot Sovjetunionen. I fortsättningen var Günther liksom regeringschefen Per Albin Hansson mycket långsam med att ta tillbaka de medgivanden som i ett trängt läge givits till Tyskland.

Arnstad understryker också att Günther förhållandevis tidigt vände sig mot nazisternas judepolitik. Det gäller då särskilt insatser för norska och danska judar. Liksom Paul Levine lägger Arnstad vikt vid den förändring som skedde inom det svenska utrikesdepartementet med Gösta Engzell som ledande aktör. Jag tror dock att man mer bör understryka den folkliga vrede, inte minst verbaliserad av Svenska kyrkan, som drev fram en ny svensk politik.

Sedan kommer vi till den omdebatterade frågan om Arnstads framställning av den finska politiken. Man kan fråga sig varför författaren i en biografi över Günther ger så många värdeomdömen om den finska politiken. Han kan inte göra någon äreräddning av Günther som en mycket protysk medlem av en länge protysk regering. Därför synes han mena att ställningstagandet kunde ha varit än värre. Sverige kunde liksom Finland ha slutit upp på tysk sida.

Arnstad är mycket provokativ och ger en helt felaktig bild då han påstår att Finland började ett krig för demokratins undergång och judarnas förintelse. Självfallet fanns inte någon sådan intention lika lite som Sveriges export av järnmalm till Tyskland hade detta syfte. Det är inte så märkligt att Finland önskade få tillbaka de landområden som förlorats i Vinterkriget. Man gjorde emellertid förbluffande länge en felaktig bedömning av styrkeförhållandena mellan Tyskland och Sovjetunionen. Våldigt länge trodde man på en tysk seger. Man gjorde sin sak värre genom att söka införliva Fjärrkarlen med Finland.

Arnstads kritiker, bland annat Henrik Meinander och Bo Huldt, kommer nära den gamla drivvedsteorin, enligt vilken Finland inte skulle ha haft något annat val än att ansluta sig till Tyskland. Här är jag mer på Arnstads än på kritikernas sida. Än naturligare skulle det ha varit om Finland tidigare sökt dra sig ur kriget. Bo Huldt åberopar både Carl Bildt och Göran Persson som sagt att de finska soldaternas insatser givit Sverige ett mycket tryggare säkerhetspolitiskt läge. Själv tror jag att såväl Finlands som Sveriges säkerhetspolitiska läge varit väsentligt bättre under det kalla kriget om Finland inte startat fortsättningskriget eller åtminstone sökt avsluta det betydligt tidigare.

Det finns god anledning att beundra de finska soldaternas insatser, betydligt mindre skäl att högakta den finska utrikespolitiken under 1940-talets första år.

Sverker Oredsson

Schweden und das "Dritte Reich" 1939–1945. Die deutsch-schwedischen Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges

Sven Radowitz

REINHOLD KRÄMER VERLAG, HAMBURG

2005, 624 s.

Intresset för Sverige under andra världskriget har gått i vågor. Vi hade det stora projektet "Sverige under andra världskriget" (SUAV), som avkastade många avhandlingar under 1970-talet, och så ett förnyat intresse från slutet av 1990-talet, också nu delvis understött av medel från forskningsorgan.

Men vad säger man i andra länder om samma ämne? Särskilt intressant är att ta del av tyska forskningsresultat. Sven Radowitz har studerat i Hannover, Hamburg och Växjö, och han disputerade 2004 i Hamburg på de tysk-svenska förbindelserna under kriget. Radowitz är mycket väl inläst på sitt ämne. Han känner väl till den väldiga litteratur som finns både i Tyskland och i Sverige, och han har tagit del av relevanta källor i båda länderna. Allt han skriver är väl belagt i noter som ibland är mycket omfångsrika. Vad man saknar är ett personregister.

Sven Radowitz skriver om hela krigsperioden men särskilt om tiden från det tyska överfallet på Sovjetunionen. Han intresserar sig för vilken betydelse som Sverige hade för den tyska krigsekonomin. Han studerar den svenska försvarsberedskapen och den successiva svenska upprustningen. Vidare lägger han stor vikt vid hur man i Tyskland uppfattade det svenska försvaret och också hur man i Sverige såg på Tyskland och den tyska krigsmakten.

Hurdan blir då den bild som Sven Radowitz ger av den svenska politiken under kriget? – Jo,

Sverige hade ett väsentligt större spelrum med större handlingsfrihet än vad svenska beslutsfattare trodde och sade, och då också en större handlingsfrihet med ett mindre hotat läge än vad svenska historiker i allmänhet påstått.

Tyskland var enligt Radowitz beroende av det man kunde få från Sverige, främst järnmalm, men man hade inte resurser att börja krig också mot Sverige, i synnerhet inte efter det att landet från midsommartid 1941 bundit sina stridskrafter i öster. Det var inte enbart så att den tyska krigsmaskinen blev mer bunden. Det svenska försvaret blev också mer upprustat och skulle kosta för mycket att besegra. Vad tyskarna kunde hota med var Hitlers vrede och ibland också ryktesspridning som skrämde främst männen på den svenska beskickningen i Berlin med i spetsen chefen Arvid Richter. Men substansen bakom de hårda orden var liten, menar Radowitz.

Sverige skrämdes till stora eftergifter. Författaren lyfter fram det som skedde också efter det att division Engelbrecht tillåtits passera över svenskt territorium. Tyska fartyg med män och krigsmateriel beviljades färd i svenskt vatten under beskydd av svensk marin till krigsskådeplatsen i Sovjetunionen. Tyskland fick förvärva många lastbilar och många tält från Sverige som användes i "korståget" i öster. Sverige dröjde vidare onödigt länge med att säga upp transiteringsavtalet med Tyskland.

Nu finns det en tysk anfallsplan mot Sverige från år 1943 som kan tyckas motsäga den bild som Radowitz ger av relationen mellan de båda länderna. Men författaren understryker, vilket även skett tidigare, att detta anfall endast var planerat i samband med en allierad landstigning i Norge och i sådant fall vid en svensk anslutning till de västallierade.

En invändning av generell art som kan resas mot den helhetsbild som Radowitz tecknar är att han har tillgång till beslutsunderlag i båda länderna, vilket de svenska militärerna, diplomaterna och politikerna inte hade. Därför kunde det vara naturligt att dessa prioriterade försiktigheten. Dock borde det ha stått klart att när tyska arméer band sig allt hårdare i Sovjetunionen, borde rationella skäl tala för att Tyskland inte skulle öppna en ny front. Ytterligare en invändning blir då att Tyskland leddes

av en man, som inte alltid handlade rationellt. Ta krigsförklaringen mot USA, judeutrotningen som band så mycket resurser eller förbudet för von Paulus här att retirera vid Stalingrad. Å andra sidan var nog Hitler i "vardagskrigföringen" ganska rationell.

Varför minskade då svenskarna sin egen handlingsfrihet? En viktig anledning var att många svenskar under inga förhållanden ville ha konflikt med Tyskland. De såg Sovjetunionen som den traditionella och stora fienden. En viktig pjäs i detta spel är den svenske överbefälhavaren Olof Thörnell, som var utomordentligt defaitistisk gentemot den tyska krigsmakten, som ville att Sverige skulle sluta upp på Tysklands och Finlands sida mot Sovjet och som trots att han via den militära under rättelsetjänsten hade bättre information än någon annan gjorde den sämsta krigsprognosen. Ännu vid årsskiftet 1943/44 trodde han på en tysk seger. Han blev ett bevis för tesen att man tror det man vill tro.

Jag tror att det ligger mycket i det resonemang som Sven Radowitz för. Vill man under inga förhållanden ta en konflikt och om man ser sin motpart som en potentiell allierad, då uppträder man inte med självkänsla i förhandlingar. En av samlingsregeringens, och då särskilt försvarsminister Per Edvin Skölds, stora misstag var att man så länge, ända till 1944, behöll den högsta militära ledningen, som ville en tysk seger och som i det längsta trodde på den.

Sverker Oredsson

Judisk "ras" som äktenskaps-hinder i Sverige. Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsföräntare 1935-1945

Anders Jarlert

SEKEL BOKFÖRLAG, MALMÖ 2006, 164 s.

Regeringens beslut år 2000 att via HSFR/VR styra medel till forskning om krigsåren – programmet "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen" utgick från en

tydlig moralisk utgångspunkt. Med Göran Perssons ord handlade det om "en vilja att våga se historiens sanning i vitögat [...] De mörka fläckar som finns i Sveriges 1900-talshistoria måste belysas."³ I en riksdagsmotion samma år nämndes Nürnberglagarnas tillämpning i Sverige som exempel på angelägen forskning.⁴ Flera av VR-forskarna har också givit sig i kast med moraliskt bjudande problem, bl.a. rörande krigsförbrytelser, svensk-tysk handel och Förintelsen.

En av dem är kyrkohistorikern Anders Jarlert som undersökt just hur de nazityska Nürnberglagarna kom att påverka svensk rättstillämpning. Bakgrunden var följande: Genom lagstiftning 1904 hörde Sverige till de länder som anslutit sig till Haagkonventionen om äktenskap från 1902. Därigenom gällde principen att utländska medborgares rätt att ingå äktenskap i Sverige skulle prövas efter lagen i deras hemland. Det innebar i sin tur, att Nürnberglagarnas äktenskapsförbud från 1935, mot giftermål mellan judar och – med nazisternas terminologi – "ariska" tyska medborgare, fick återverkningar i Sverige. Flyktingar skulle hindradsprövas i enlighet med den tyska raslagen så länge de var tyska medborgare. Det konkreta handhavandet av denna ordning sköttes av Svenska kyrkans präster vilka som lysningsföretagare hade att kontrollera om något äktenskapshinder förelåg hos dem som tänkte gifta sig. Prästerskapet är också en av de aktörsgupper som Jarlert undersöker. En annan är UD:s tjänstemän som med skrivelser och rådgivning kom att påverka, och i praktiken i vissa fall styra, pastorsämbetenas handläggning av dessa ärenden.

Anders Jarlert har gått grundligt tillväga och undersökt såväl tryckt material som handlingar i centrala och lokala arkiv i Sverige och Tyskland. Han visar övertygande hur flyktingar på svensk mark kunde försättas i en obehaglig och kränkande situation. Han visar också hur enskilda präster ställdes inför vad – en del av dem – såg som ett moraliskt dilemma. Som tjänstemän i staten hade de att följa sina instruktioner: "[ett äktenskaps]hinder måste beaktas, även om det är helt främmande för svensk lag eller svenskt tänkesätt".⁵ Å andra sidan fanns präster som inte anpassade sig efter

UD:s anvisningar. De vägledes, skriver Jarlert, av ett engagemang för den enskilda människan och för dem fick därför byråkratiska synpunkter inte vara de enda. För prästerna fanns alltså handlingsalternativ, och Jarlert har funnit ett spektrum av ageranden. Han delar in dem i aktivt motstånd – t.ex. genom att hjälpa ett par att gifta sig utanför Sverige – vägran (att följa de byråkratiska anvisningarna), acceptans och slutligen entusiasm inför de tyska raslagarna. Jarlert summerar att man hos de flesta prästerna i Svenska kyrkan varken finner aktiv motståndsvilja eller nazisympatier, utan främst en lojalitet mot regeringens strävan att hålla Sverige utanför kriget. Vad beträffar tyska medborgares lysning följdes för det mesta regelverket utan närmare reflektion. Med konkreta exempel demonstrerar Jarlert de vägar genom byråkrati och svensk och tysk rättsapparatur ett äktenskapsärende kunde ta, och konsekvenserna för den enskilde – här finns t.ex. fallet där ett äktenskap ogiltigförklarades i efterhand, och ett barn plötsligt blev "oäkta", därför att den ene parten var tysk medborgare och den andra svensk judinna.

Till bokens mest anmärkningsvärda avsnitt hör beskrivningen av hur det tyska rasbegreppet smög sig in i svensk rättspraxis. Något förbud mot äktenskap mellan judar och icke-judar fanns förstås inte i Sverige (men hade funnits fram till 1860-talet). Inte heller existerade begreppet "judisk ras" i svensk lagstiftning eller folkbokföring. Men med den anpassning till Nürnberglagarna, som svensk tolkning av Haagkonventionen förde med sig, godtogs – och inkorporerades – nazitysk terminologi och därmed också nazityskt tänkesätt. Drivande i detta, menar Jarlert, var UD:s rättsavdelning med sina vägledande råd till präster och med anvisningar till pastorsexpeditionerna. Då det handlade om att definiera en person som "judisk" tog svenska myndigheter inte hänsyn till individens självbeskrivning eller religiösa övertygelse – denne kunde ju t.ex. vara konverterad. Avgörande blev i stället personens familjebakgrund, dvs. en princip som speglade den nazityska förställningen om "jude" som en biologisk eller "rasmässig" kategori. Proceduren standardiserades med det förslag till formulär – en "arieförsäkrans" – som UD utarbetade

1937. Den som ämnade gifta sig med en tysk medborgare skulle där på heder och samvete försäkra "att, såvitt mig bekant, ingen av mina far- eller morföräldrar tillhört den judiska rasen eller religionen." Jarlert kan visa att formuleringen hämtats praktiskt taget ordagrant från en nazitysk förlaga.

Fanns det alternativ till detta agerande? På nationell nivå är svaret uppenbart ja. Jarlert jämför med Nederländerna, som liksom Sverige anslutit sig till Haagkonventionen, men som i det längsta avvisade allt tal om "arier" och "judar" och istället höll fast vid begreppet nederländska medborgare. Också på det individuella planet fanns handlingsalternativ, som prästernas skiftande förhållnings-sätt visar, även om direkt obstruction i form av vägran att följa regelverket formellt sett kunde medföra disciplinära följder. I värsta fall hotade avsked av den enskilde prästmannen, men om sådant förekommit framgår inte av Jarlerts studie. Den svensk som öppet kritiserade äktenskapslagens tillämpning i dessa fall utsatte sig däremot knappast för risker. Men Jarlert har bara funnit enstaka exempel på den formen av motstånd. Över huvud taget karakteriseras Sveriges anpassning till nazitysk äktenskapslagstiftning av en avsaknad av offentlig debatt. Jarlert framför två förklaringar till detta: dels rastänkandets fasta grepp om trettioalets svenskar, dels den numera vanliga tesen att den hägerströmska Uppsalaskolan och "rättsrealismen" ledde juridik och politik i en kall och amoralisk riktning.

Pressen har inte varit sen att presentera Jarlerts resultat med ord som "skamfläck" (*DN* 3/4 2006) och "Sveriges mörka kapitel" (*Expr.* 5/4 2006). Kanske ligger det något i den domen – ingen kan förneka att det här har rört sig om en djupt obehaglig praktik. Men Jarlert ger på den punkten inga tydliga besked. Att han ogillar vad han funnit framgår. Men frågan om hur "effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsföretagare" skall karakteriseras eller bedömas, blir hängande i luften. Det innebär att Jarlerts bok, som också saknar en tydligt utmejslad syftesformulering, drar sig undan från den diskussion om historiens moraliska dimensioner som hade varit möjlig. Den hade också varit intres-

sant att läsa eftersom den massmediala och politiska debatten kring denna typ av forskning programmatiskt intar en moralisk position, rätt ofta gränsande till det anakronistiska. Det är önskvärt att historiker och andra forskare på ett eller annat sätt hanterar detta, vilket sker alltmer i andra länder.⁶

Jag efterlyser ingen betygsättning av dåtida aktörer, men att dessa händelser sätts i ett större sammanhang. Hur påverkar de vår mera generella tolkning av svenskt agerande under 1930- och 1940-tal? Jarlert har funnit att minst 430 lysningspar undertecknade "arierförsäkran", de flesta kring 1938–39. Merparten av dessa var icke-judar, och Jarlert har inte sett att någon av dem protesterade mot formuläret (vilket naturligtvis inte utesluter att det upplevdes som stötande). Hur många som egentligen förhindrades att ingå äktenskap i Sverige framgår inte av Jarlerts studie. Själv redovisar han endast fyra fall, från perioden 1935–45, där paren verkligen hamnade i ett utsatt läge genom den svenska rättstillämpningen. Det rörde sig om tyska eller svensk-tyska par där ena parten var av judisk bakgrund, vilket alltså förhindrade giftermål också i Sverige. I två av dessa fall manövrerade sig svenska myndigheter förbi bestämmelserna, dels genom att i slutänden ignorera en tysk dom om återgång av ett "ogiltigt" äktenskap, dels genom att ett par hänvisades till giftermål i Danmark för att sedan tas emot igen i Sverige.

Det mest uppseendeväckande i Jarlerts bok är förmodligen inte det sätt på vilket merparten präster agerade, utan de val som gjordes vid UD:s rättsavdelning då man ställdes inför Nürnberglagarna. Men UD:s rättsavdelning är inte "Sverige" och inte heller denna institution agerade på ett enhetligt sätt. De beslut som fattades där visar sig i hög grad ha varit beroende av person, vilket Jarlert också noterar. Folke Malmar, chef för rättsavdelningen, författade 1937 förslaget till den "arierförsäkran" som anslöt till nazitysk begreppsapparat. Hans efterträdare, Gösta Engzell, skrev två år senare till en landshövding att giftermål i dessa fall "tyvärr" inte kunde komma ifråga, men antydde mellan raderna hur man kunde, som han själv formulerade det, "kringgå de svenska bestämmelserna".

Vad som till sist framträder ur Jarlerts bok – liksom i annan aktuell forskning – är i själva verket avsaknaden av en enhetlig svensk ”hållning” i skuggan av nazismen. Statens agerande var motsägelsefullt och gav ofta ett visst handlingsutrymme åt den enskilde. Förutom kungslinjen att hålla Sverige utanför kriget, överläts en rad frågor som i efterhand uppfattats som emblematiska för den svenska politiken, och som moraliskt sprängstoff, till myndigheter och tjänstemän på lägre nivåer. Det gäller inte minst flyktingfrågorna, vilket framgår av nyligen publicerade och pågående avhandlingsarbeten av historikerna Mikael Byström respektive Karin Kvist Geverts. Hela den smygande anpassningsprocess till de nazityska problemformuleringarna, som Jarlert beskriver, har för övrigt uppenbara paralleller i det rasifierade språkbruk kring begreppet ”jude” som svenska myndigheter använde sig av i dåtida flyktingpolitik (Kvist Geverts). Hur detta skall förklaras och bedömas måste diskuteras vidare.

Mattias Tydén

Noter

- 3 Riksdagens partiledardebatt 19/1 2000.
- 4 Tuve Skånberg, KD.
- 5 UD:s text om utländska medborgares giftermål i Sverige publicerad i *Pastoralkalender* för 1936.
- 6 T.ex. *History and Theory, Theme Issue 43: Historians and Ethics*, 2004.

Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal

Yvonne Hirdman

ORDFRONT, STOCKHOLM 2006, 430 s.

Nu har Yvonne Hirdman till sist lagt livet till rätta för Alva Myrdal, som hon studerat i så många år i olika sammanhang och med olika syften. Hon har skrivit boken om Alva Myrdal.

Det tänkande hjärtat är en biografi som framför allt bygger på makarna Myrdals omfattande brevsamling, 46 volymer, och som innehåller brev mellan 1919 och 1976. Boken handlar om Alva Myrdals liv, kronologiskt

skildrat och med stort utrymme för tvåsamheten – Alva och Gunnar Myrdals gemensamma kärleksprojekt och livsprojekt. Trots Gunnars ständiga närvaro är det utan tvekan Alva som är berättelsens huvudperson. Den röda tråden i boken är Hirdmans strävan att förstå vem Alva Myrdal egentligen var, att nå själva kärnan, hennes sanna jag.

Boken har tolv kapitel, en prolog och en epilog. Prologen inleds med meningen ”Nu föds hon”. Den är kort och vacker och ger plats för en diskussion om hur det är att skriva en människas liv, hur det är att arbeta med brevet som källa, och ger oss inblick i forskningsläget kring Alva Myrdal. Epilogen handlar om Alva Myrdals död. Den inleds och avslutas med meningen ”Nu dör hon”. De första kapitlen tar upp Alva Myrdals barndom och ungdom, och hennes möte med Gunnar. Hon hade en bra relation med sin pappa men tyckte inte om sin mamma. Alva älskade att läsa böcker och ville fly det kvinnoliv som erbjöds henne, hon ville ut i världen, hon ville utbilda sig. Så rullar berättelsen och kapitlen på. Alva träffar Gunnar, en bildad lovande ung man som hon kallar sin furste. Hon går in i en klassisk kvinnoroll, att stödja mannen, geniet Gunnar. Hon vill fortfarande utbilda sig, men det är Gunnars karriär som sätts i fokus. Deras oförmåga att nå varandra, deras längtan efter varandra, skildras.

Så går åren. Han gör karriär, hon försöker under en period sig på hemmafrulivet med blandat resultat. De får ett barn. De reser till Amerika. De börjar arbeta ihop. De blir framgångsrika. En berättelse som brukar återges, och som också finns i Hirdmans bok, är den om det delade skrivbordet i det vackra huset i Bromma. Till historien hör också att de i sitt sovrum hade en skjutdörr, mellan sängarna. Alva anpassar sig efter Gunnar, men är inte nöjd. Hon försöker få livet att gå ihop; mannen, barnen (de får ytterligare två barn) och karriären. När Gunnar börjar arbeta i Genève, och Alvas uppgift endast är att representera i deras fina våning får hon nog och tar uppdraget som chef för FN:s sociala avdelning i New York. Hon reser ensam. Det är början på en mycket framgångsrik karriär där hon bland annat är ambassadör i Indien, blir minister i en socialdemokratisk regering och slutligen får Nobels

fredspris 1982. Men framgången har ett högt pris – hon mister sonen under resans gång.

Hirdmans bok är ett viktigt bidrag till forskningen om Alva Myrdal. Hon kan det svenska 1900-talet, den svenska välfärdsstaten och socialdemokratins historia som få, samtidigt som hon har studerat Alva Myrdal under många år och nu även fördjupat sig i ett omfattande brevmaterial. På samma gång, genom att följa det lilla livet hos två betydelsefulla personer, förmedlar hennes berättelse ett intressant perspektiv på svensk 1900-talshistoria. Hennes litterära framställningsform och det faktum att Alva och Gunnar Myrdal är två kända profiler (rosade och kritiserade) ger hennes bok även en möjlighet att nå utanför akademiens inre cirklar. Den bildade allmänheten läser biografier. Det finns även skandalvittring kring makarna Myrdal som kan locka läsare och där motivet är av ett grumligare slag. De sociala ingenjörerna som iskallt kalkylerande dragit upp riktlinjerna för den disciplinerande välfärdsstaten samtidigt som de så totalt misslyckades med att ta hand om sina egna barn – det här är två schablonbilder om makarna Myrdal som intresserar. Brevmaterial som källa inrymmer en förväntan om att ytterligare få tränga bakom den framgångsrika fasaden – att få veta hur det egentligen var.

Jag vill ta upp några kritiska reflektioner angående *Det tänkande hjärtat* vilka handlar om den vetenskapliga historiska biografien som genre. Inom svensk humaniora talar man idag om biografins återkomst. Den vetenskapliga historiska biografien har diskuterats på konferenser, i antologier och det skrivs biografier (dock inte så många avhandlingar ännu). I dagarna kommer antologin *Med livet som insats: Biografien som humanistisk genre* ut. Den är resultatet av en konferens som hölls i Lund hösten 2006. Jag är en forskare med ett stort intresse för självbiografi- och biografiforskning och ser med tillförsikt på framtiden! Min förhoppning är att forskningsfältet ska växa och att det kan skapas en dialog mellan olika forskare och mellan olika teoretiska positioner.

Hirdmans sätt att skriva har alltid fascinerat mig, även om jag inte alltid lockats av vad hon skriver. I *Det tänkande hjärtat* är Hirdman i sitt esse – humoristisk och litterär, djärvt och

experimenterande – hon förför läsaren med sin text. Hon har helt enkelt skrivit en fantastisk bok där framställningsformen är genomarbetad in i minsta detalj. Men förförelsen har även en mörk sida. Hirdmans bok saknar en tydlig teoretisk och metodologisk diskussion vilket blir problematiskt i relation till hur hon valt att presentera sin analys. Det är som att Hirdman inte längre har något att hålla fast sig i när hon släppt taget om sina strukturer och sitt genusystem. Hon är tjurigt ovillig att ta in andra diskussioner. Hon har så gott som inga referenser till internationell självbiografi- och biografiforskning. Forskningen på fältet är stor, speciellt när det gäller genusrelaterad forskning. Hon hänvisar till Toril Mois bok om Simone de Beauvoir, men använder inget från hennes teoretiska och metodologiska diskussion, utan hänvisar till boken framför allt i samband med sin diskussion om Gunnar Myrdals bok *An American Dilemma*.

Hirdman använder sunt förnuft, bildning och källkritik. Jag menar att tillvägagångssättet är ett sätt att skriva vetenskapliga historiska biografier, om än inte det mest nydanande inom genren. Jag har nyligen läst Eva Helen Ulvros biografi om Sophie Elkan och Carina Burmans biografi om Fredrika Bremer. Ulvros och Burman använder dessa verktyg med gott resultat. Vad de har, och som Yvonne Hirdman saknar, är tydlig distans. Jag menar att distans krävs för att metoden ska fungera. Annars blir läsarens möte med texten som att falla i ett svart hål – man förlorar greppet om var saker och ting börjar och slutar. Hirdman ger sig hän, och för det krävs andra redskap. Man skulle kunna kalla hennes bok ett postmodernt experiment som saknar förankring i en postmodern teoretisk diskussion. (Det håller hon säkert inte med om själv). Hon har ett så fast grepp om sin berättelse, utan att på allvar problematisera att det är hon som konstruerar denna berättelse. Jag vill veta hur hon förhåller sig till relationen mellan fakta och fiktion, jag vill veta hur hon ser på relationen mellan forskaren och den person som forskaren forskar om. Kristina Hultman skriver i en recension av en helt annan bok: "Hirdman har gått omkring rätt länge nu och låtsats att hon är Alva Myrdal." Mening- en är elak, men fångar den svartahållkänslan

jag beskrivit ovan. En mer utvecklad diskussion om den vetenskapliga historiska biografien som genre hade gett läsaren redskap att hantera Hirdmans eleganta text och gett studien större vetenskaplig tyngd och kanske gjort teoriutvecklaren Hirdman nydanande även inom självbiografi- och biografiforskningen.

Anna Jansdotter

Från journalist till murvel. Journalistyrkets professionalisering från 1900 till 1960-talet

Birgit Petersson

NORDICOM, GÖTEBORG 2006, 452 s.

Under senare år har den svenska pressens historia ägnats flera studier, bl.a. inom projektet "Den svenska pressens historia". Föreliggande undersökning av Birgit Petersson är nummer 16 i projektets skriftserie *Sylvan*. Svenska Journalistföreningen (SJF) bildades 1901 och det är i första hand dess verksamhet som står i centrum. Skildringen är uppdelad i elva kronologiska kapitel som följer föreningens arbete i femårsperioder från sekelskiftet och in på 1950-talet. Det som i dessa delar står i fokus är framförallt arbetet för att få till stånd tryggare anställningar och högre löner. Därefter följer två mer tematiska kapitel om journalistutbildning respektive yrkesetiska regler. Uppläggget motsvarar tre viktiga "steg i journalistyrkets professionaliseringshistoria": reglerade anställningar och löner, utbildning och ett etiskt regelverk. Journalistyrket har av forskningen ofta inte betraktats som en profession i samma mening som advokat- eller läkaryrket, däremot som en semiprofession: journalistutbildningen är etablerad, men inget krav för anställning eller medlemskap i SJF, det finns ett etiskt regelverk, men det är ansvarig utgivare och inte den enskilda journalisten som har yttersta ansvaret att följa det, det finns en presslegitimation, men ingen skyddad yrkestitel etc. Ett generellt kollektivavtal tecknades med arbetsgivarsidan 1954, 1959 togs de första studenterna in på journalistinstitutet i Stockholm och 1977 blev utbildning-

en en del av högskolan. 1968 antog förbundet en yrkeskodex.

I tidigare forskning kring journalistyrkets professionalisering har störst vikt lagts vid utvecklingen under 1960- och 70-talen. En av Peterssons huvudpoänger är att "professionaliseringsprojektet" har en betydligt längre historia. Med stöd av SJF:s efterlämnade handlingar visar hon att dylika tankar fanns med redan i de första stadgarna från 1901. Där hette det bl.a. att syftet var att höja kårens ekonomiska och sociala ställning och att värna pressens anseende. Strävan efter både högre löner och social status avspeglades redan från starten som en delvis konfliktfylld vacklan mellan en radikalare fackföreningstaktik och en något försiktigare yrkesförbundsstrategi. Från början fanns också en tydlig strävan att avgränsa yrket mot icke önskvärda tidningsskrivare, i första hand notisjägarna. Petersson visar i sin studie att sådana utestängningsmanövrar ofta även riktades mot, och i varje fall drabbade, många av de kvinnor som på olika sätt var verksamma inom tidningsbranschen. Studien avviker från det traditionellt presshistoriska perspektivet som betonar partiernas inflytande över pressen och sålunda betecknar perioden 1900–1950 som "partipressens tid". Petersson visar att mycket som händer inom journalistiken och journalistyrket under perioden inte direkt kan härledas till partipolitiska intressen och hän synstaganden.

En svaghet i undersökningen är att journalistyrket på ett oproblematiserat sätt blir det samma som SJF, och att det empiriska materialet ofta begränsar sig till föreningens efterlämnade handlingar. Genomgången av detta mycket omfattande material är imponerande grundlig men resultatet är tyvärr en föreningshistoria mer än en yrkeshistoria. Detta blir märkbart inte minst då författaren konstaterar att stora delar av Stockholmspressens arbetsstyrka stod utanför föreningen ännu på 1930- och 40-talen – samtidigt som just Stockholms-tidningarna och deras medarbetare framstod som journalistiska riksligare. Konsekvensen blir att dessa journalisters eventuella strategier för att stärka sin ekonomiska och sociala ställning lämnas därhän. En annan konsekvens av fokuseringen på SJF:s strategier blir att yrket

framstår som mer homogent än vad det var. Bakom benämningen "journalist" kunde dölja sig allt från etablerade skribenter som Oscar Levertin till försupna radskrivare och amerikaniserade sensationsreportrar. Dessa hade mycket olika föreställningar om hur frågorna kring social status, etiska överväganden och behovet av journalistutbildning skulle hanteras. I Peterssons undersökning är det SJF, ofta representerad av några få ledningspersoner, som får tala för "kären". De strategier som inte fått officiell sanktionering av föreningen finns därmed heller inte med i historieskrivningen.

Petersson jämför flera gånger journalisterna med bl.a. banktjänstemännen. En viktig skillnad som inte lyfts fram är att journalister på ett helt annat sätt har kunnat använda massmedierna för att legitimera sin verksamhet och sitt yrke. Journalisternas upptagenhet vid sin egen självbild har gamla anor och antalet tidningsartiklar om journalister, journalistik, etiska frågeställningar och det eventuella behovet av journalistutbildning kan förväntas vara oändligt mycket större än motsvarande artiklar om banktjänstemän. Att sådan rapportering har påverkat hur politiker och myndigheter har agerat i frågor om lagstiftning och utbildningsinsatser framgår också mellan raderna. Professionalisering handlar i grunden om att skaffa sig erkännande – från arbetsgivare, andra grupper och instanser i samhället, och för journalisternas del från läsare, lyssnare och tittare inte minst. Internt föreningsarbete och förhandlingar med arbetsgivare är bara en av alla strategier som journalister har använt sig av för att erhålla professionell (eller professionellare) status.

Om professionaliseringsstrategierna i en vidare offentlighet lämnas utanför är undersökningen av det interna materialet desto grundligare och studien utgör trots invändningarna ovan en bra grund för vidare studier av journalistyrket och journalistiken under 1900-talets första halva. Att Petersson övertygande visar att ett professionellt medvetande var verksamt långt innan 1960- och 70-talens diskussioner gör sådana studier än mer intressanta.

Johan Jarlbrink

En riktig familj. Adoption, föräldraskap och barnets bästa 1917–1975

Cecilia Lindgren

CARLSSONS, STOCKHOLM 2006, 272 s.

Det var en gång en man och hans fru, som tyckte mycket om varandra. De tyckte också mycket om små barn och var ledna för att de själva inte hade några. För det finns människor, som inte får barn fast de vill ha.⁷

Med ovanstående ord inleds bilderboken *Så kom du hem till oss* (1951). Vid den här tiden hade den svenska adoptionslagstiftningen drygt tre decennier på nacken. 1918-års lag kom till för att stärka den juridiska ställningen för alla de barn som växte upp i andra familjer än sina biologiska. Att lagen inte i förstone syftade till att skapa nya familjer framgår av att barnet även efter adoptionen hade en koppling till sina biologiska föräldrar då det fortfarande stod som arvinge. Successivt har adoptionslagstiftningen reviderats så att adopterade barn jämställts med biologiska. På 1950-talet förändrades synen på adoption – biologiska band skulle inte längre ha juridisk bäring – för att på 1960-talet slå igenom som ett sätt att just skapa nya familjer. I början av 1970-talet gjordes den sista förändringen i detta avseende, som innebar att adoptionen inte längre kunde hävas.

Cecilia Lindgrens avhandling *En riktig familj* handlar om adoptionens historia i Sverige, närmare bestämt om hur "principen om barnets bästa" förstås och tillämpats i svensk adoptionsverksamhet". Historieskrivningen om barn och barns sociala villkor i modern tid har under de senaste decennierna så att säga vuxit till sig och blivit större – mycket tack vare etableringen av Tema Barn vid Linköpings universitet. Avhandlingar med barn i fokus behandlar allt ifrån mentalitetshistoriska och medicinhistoriska perspektiv till demografi, utbildning och arbete. Att Lindgren använder förstäelse av barnets bästa som utgångspunkt för en ana-

lys av familjen som institution gör studien både empiriskt och metodologiskt intressant.

Från 1918 till 1979 antogs 49 författningar rörande adoptionsfrågan, varav 13 var grundförfattningar. Av dessa har Lindgren valt att koncentrera sig på fyra, eftersom de gällt aspekterna arv och upphävande. Kronologiskt fokuserar hon därför på tiden för dessa juridiska förändringar, nämligen 20-, 50- och 70-talet. I anslutning till författningarna har också det politiska förarbetet i form av motioner, riksdagsdebatter och utredningar analyserats. Även tre handböcker från myndighetshåll riktade till adoptionsutredare ingår i undersökningen.

Lindgren har även studerat ett antal ärenden vid landets första adoptionsförmedling i Stockholm. Materialet består av rättsprotokoll samt yttranden från barnavårdsnämnden. Majoriteten av de behandlade ärendena utgörs av vad Lindgren kallar nyfamiljsadoptioner, dvs. adoptioner där barn och blivande adoptivföräldrar inte är släkt med varandra. Övriga ärenden som ingått i studien är ett urval av beviljade nyfamiljsärenden under åren kring lagändringarnas ikraftträdande. Det framgår dock inte helt hur detta urval har gjorts.

Redan syftesformuleringen indikerar ett antal metodologiska begrepp. Genom att använda begreppet *barnets bästa* – vars innebörd förstås har skiftat – skall frågan om vad som ansågs utgöra en ”riktig familj” besvaras. Lindgren knyter här an till det analytiska begreppet ”rules for realness”. (Det engelska begreppet hade gott kunnat översättas genomgående.) I inledningen diskuteras och definieras också två andra, enligt Lindgren, centrala begrepp: ”styrning” och ”hegemoni”. Dessa tycks dock i praktiken mindre centrala då de inte följs upp.

Avhandlingen genererar många intressanta resultat. Ett övergripande resultat är att adoptivfamiljen gick från att komplettera den biologiska familjen till att ersätta densamma. I samband med den första adoptionslagen diskuterades utomäktenskapliga barn som ett samhällsproblem som skulle lösas med adoption, samtidigt som ensamstående kvinnor – och några män – inte betraktades som olämpliga adoptivföräldrar. Under denna tidigaste period representerade adoptivfamiljerna ock-

så alla sociala skikt. Ett memento är dock att de allra flesta barn som adopterades under denna tid redan var fosterbarn i de aktuella familjerna.

På 1950-talet, då en särskild byrå för adoptionsärenden hade inrättats i huvudstaden, tycks adoptivfamiljen mer strömlinjeformad. Nu utgjorde adoptivfäderna ur socialgrupp tre en minoritet. Lindgren anför som förklaring att det var ”betydligt fler som ville adoptera än det fanns barn som lämnades för adoption” och att urvalet kanske resulterade i ”att mer välbeställda familjer kom att dominera gruppen adoptivföräldrar”. Kanske bidrog också adoptionsbyråns centraliserade funktion. Under 1950-talet blev ”matchning” den viktigaste målsättningen i skapandet av nya familjer. Såväl utseende som intellektuell förmåga mellan barn och blivande föräldrar skulle anpassas.

Två decennier senare hade ”tillgången” på barn förändrats så tillvida att det nästan uteslutande rörde sig om utländska barn. Också det sociala mönstret förändrades; de allra flesta adopterades av familjer som tillhörde socialgrupp ett. I och med att det som regel handlade om utländska barn förändrades också synen på vad adoption egentligen handlade om. I rådgivningsskriften som gavs ut av Socialstyrelsen 1974 skulle adoption snarast ses som en ömsesidig hjälp. Det handlade inte bara om att utländska, behövande barn skulle få föräldrar, utan också om att Sverige helt enkelt borde visa tacksamhet över att det fanns länder som ville hjälpa svenskar att bilda familj.

När det då gäller vad som har ansetts vara *barnets bästa* konkluderar Lindgren att det på 1920-talet representerades av att ”ha bra föräldrar” med viss ekonomisk status som var ansvarstagande. Detta i kontrast till de biologiska föräldrarna som utgjorde en slags motbild. En riktig familj konstituerades, enligt Lindgren, av att adoptivföräldrarna ville erbjuda sina hem och helt enkelt ta hand om ett behövande barn. På 1950-talet däremot, var adoption inte längre en lösning för att trygga fosterbarnens ekonomiska och sociala trygghet utan ett sätt att skapa väl fungerande familjer. *Barnets bästa* innebar nu med Lindgrens ord att ”växa upp i en kärnfamilj”. Familjen skulle motsvara en biologiskt möjlig familj och ”normalitet”

var grunden för en riktig familj. Under den sista undersökningsperioden behövde den riktiga familjen inte längre vara normal – den måste däremot vara social. Det handlade nu om att visa upp starka sociala nätverk samt att göra barnet delaktigt i samhället genom att betona samspel med andra barn och med andra vuxna än föräldrarna. Detta sätter Lindgren, något svepande, samman med 1970-talets samhällsdebatt där till exempel kärnfamiljens roll ifrågasattes.

Sammanfattningsvis konstaterar Lindgren att familjens "rules for realness" förändrats ifrån 1920-talets fokus på hängivenhet till 1950-talets betoning på normalitet för att sedan på 1970-talet övergå i socialitet. Frågan är om denna utveckling skall ses linjärt eller om den också skall betraktas som kumulativ. Dessutom skulle "normalitet", som Lindgren betraktar som utmärkande för 1950-talet, ha kunnat operationaliseras för hela perioden; också det normala förändras ju.

I bilderboken *Så kom du hem till oss* söker den barnlängtande mannen och kvinnan upp "en snäll tant vid ett skrivbord" och frågar henne om det möjligen finns något barn som de kan få ta hand om och som kan bli deras. Cecilia Lindgrens avhandling handlar på sätt och vis om den där snälla tanten som haft barnets bästa för ögonen. Undersökningen visar dock att det inte handlat särskilt mycket om barnet utan nästan uteslutande om de blivande föräldrarna.

Hanna Markusson Winkvist

Noter

- 7 Hesselman Stina (1951), *Så kom du hem till oss. En berättelse för adoptivbarn om adoptivbarn*, Stockholm [opaginerad].

"De två kulturerna" flyttar hemifrån. C.P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005.

Emma Eldelin

CARLSSONS, STOCKHOLM 2006. 408 s.

Emma Eldelins avhandling undersöker med hjälp av Reinhardt Kosellecks begreppshistoriska teorier vad som sker när ett begreppspar överförs till en annan kulturkrets. I detta fall gäller det begreppet "de två kulturerna" som myntades av den engelske författaren C.P. Snow i en debattskrift i slutet av 1950-talet. Den kom snabbt i svensk översättning och började omedelbart leva sitt eget liv. Här anpassades begreppet omedelbart till en lokal situation där det fick ligga till grund för diskussioner som varit upphovsmannen främmande. Den motsättning som Snow formulerat mellan "scientists" och "literary intellectuals" blev i det svenska sammanhanget en motsättning mellan naturvetenskap och humanvetenskap och begreppet drogs in i en utbildnings- och vetenskapsdebatt präglad av tysk tradition och tyska begrepp. Det civilisationskritiska perspektivet om vetenskapens roll i kampen mot världens fattigdom, som Snow själv tyckte var viktigast i sin bok, försvann nästan helt i den svenska diskussionen.

I sitt svenska sammanhang kom begreppets semantiska fält att bli bildning, kultur och vetenskap. Eldelin ägnar ett kapitel åt varje sådant område och rör sig därigenom över ganska stora fält: utbildningsfrågor, makten över kulturdebatten och dagspressens kultursidor, möjligheten att utvidga kulturbegreppet till att även omfatta naturvetenskaperna samt de reella skillnaderna och konflikterna mellan naturvetenskapliga och humanvetenskapliga perspektiv. Det framstår också som rätt klart att konflikten som de två kulturerna främst har handlat om har varit frågan om bildning och allmänbildning, mer än om vetenskapsområdena i sig.

Eldelin urskiljer två olika perioder där begreppet används i den svenska debatten. Den första perioden var 1960-talet där begreppet kom att bli en del av den utbildningspo-

litiska diskussionen, framför allt om den stora gymnasieredningen, och – som en förlängning av den – om ämnet idé- och lärdoms historia. Med sitt intresse för naturvetenskapernas och de medicinska och tekniska områdenas historia, skulle detta ämne, ansågs det, kunna fungera som bildningsämne framför andra. Den andra perioden var den fas vi ännu är del av, en sedan 15 år tillbaka pågående diskussion om vetenskapernas samhällsfunktioner och svårigheterna att kommunicera över ämnesgränserna. Eldelin arbetar här med tidningsdebatter och essäböcker från slutet av 1980-talet fram till så sent som 2005. Mellan dessa två perioder förekom inte begreppet de två kulturerna särskilt ofta, även om diskussionen om bildning och gränserna mellan vetenskapernas territorier rimligen var aktuell även då.

Detta är en gediget genomförd forskningsinsats. Eldelin har inte bara följt debatterna i dagspressen utan gör också fördjupande nedslag i enskilda författarskap som Georg Henrik von Wrights, Peter Nilssons, P.C. Jersilds och Elisabet Hermodssons. På ett övertygande, men kanske lite sorgligt sätt, visar hon med sin noggranna genomgång hur svårt det har varit för även de mest välmenande författare att lyckas skapa en bro mellan områden. Kanske har det berott på att det ideal som föresvar nästan alla som yttrar sig i Eldelins bok att den dialog man vill se ytterst skall leda till en enhetskultur. För egen del vill jag, ju längre jag läser, alltmer acceptera oenigheten och konflikterna mellan områdena än den tänkta hegemoni som debattörerna så ofta verka längta efter, oavsett om den har naturvetenskaperna eller humanvetenskaperna som grund.

”Samtalen grumlades ständigt av att debattörerna hade olika projekt, syften och mål men även olika kunskapsmässiga förutsättningar att gå i dialog med varandra”, skriver Eldelin i samband med ett meningsutbyte mellan humanistiskt präglade författare och företrädare för naturvetenskaperna. Kan det vara på annat sätt?, frågar man sig. Är inte detta en beskrivning som gäller för varje samtal, även mellan personer som befinner sig inom samma verksamhetsområde? Frågan är kanske hur vi, just för att våra förutsättningar, erfarenheter och kunskaper är så olika, kan fördjupa det ofull-

ständiga samtal som pågår. Finns det verkligen inga exempel i vår del av världen på annat samarbete än en ofta vänlig men relativt stum dialog mellan företrädare för ”de två kulturerna”? Var finns vår Deleuze (filosofi) och Guattari (psykiatri), som låter sina idéer korsas till nya konstellationer, begrepp och möjligheter att tolka världen? Även om det inte har varit Eldelins uppgift att eftersöka sådana gränsöverskridanden, saknar jag denna form av möten både i den debatt hon följer och i hennes olika resonemang. Att en enskild person skulle kunna klara uppgiften att tillgodogöra sig båda kulturerna framstår efter Eldelins genomgång som en omöjlig uppgift. Att dessutom få ett sådant kulturellt kapital att företrädare för respektive kultur blir nöjda med ens insats framstår som närmast bortommänskligt.

Torbjörn Gustafsson Chorell